5th
Chapter

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पंचमोध्यायः

काशिकाव्याख्या पदमंजरी ।

'प्राक् क्रीताच्छः ।' अवत्सीय इति । अतिदेशनाद्वत्सान्प्रति हितो न भवति गोधुगित्येवं प्रकृत्या नञा व युगपत्प्रत्ययार्थस्य संबन्धः प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात् सामान्याप्रयोग इति लिंगाच्च । किं च विशेषतोत्र ज्ञापकमस्ति,यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिता इत्याह,तंज्ञापयति

भवत्येवं जातीयकेऽपि विषये तद्धित इति, अन्यथा संपादयर्हहितालमर्थां ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्तमानात्पराणि न संभवेयुः तत्र पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्न समासः, अत एव यवसाध्यत्वादवत्सीय इत्यादेरुपन्यासः यस्तु वत्सादन्यस्मै हितो यो वा वत्सीयादन्यो न तत्र किंचिद्यत्नसाध्यम् । अथ किमर्थमियानवधिरुपादीयते यावता नञस्य प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य ये योगास्तेनक्रीतमित्येतस्मात्प्राक् पठितास्तेषु व्यापारोऽस्ति

नहि तत्र कश्चिदर्थो निर्दिश्यते ततश्च प्राक् ठञ इति वक्तव्यं, प्राग्वतेष्ठञित्ययमेव च प्रत्ययासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यते न विप्रकृष्टो लोकसर्वलोकाट्ठञित्यादिरित्यत आह अर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति ।गृहीतो ग्रहीतुमिष्टः ।अयमभिप्रायः ।अवश्यमत्रार्थोऽवधित्वेन ग्राह्यः अन्यथा प्राक् ठञ इत्युच्यमानेऽवधिनासजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थाः प्रकृतयो वाऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन् प्राक् ठञो येऽर्था या वा प्रकृतय इति तत्र प्रकृतिपक्षेऽधिकारस्य नदीस्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानादुगवादिभ्यो

यच्कश्चेति यच्कयो: संनिधानादविशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्तव्यत्तव्यानीयराम्भिव विकल्प एव स्यात् अर्थे त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् क्रीताद्येयेर्थास्तेष्वस्योपस्थानं भवति, अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यथा मासात्पर इति काल: प्रतीयते, ग्रामात्पूर्व इति देश: अतोन्त्यात्पूर्व इत्यत्रेव, ततोतिप्रसंगो न भवति, कथं समानार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादि: प्रकृत्यन्तरे सावकाशं कं बाधते यथा तक्रं कौण्डिन्ये दधि, अतोर्थोवधित्वेन गृह्यते इति ।

ननु च प्राक् ठञ इत्युच्यमाने भवतु नामैवं प्राक् ठञो: या: प्रकृतय इति तथापि यदादिविषये को न भविष्यति, ज्ञापकात् यदयं विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषां शास्ति तज्ज्ञापयति नान्यविषये को भवतीति, एवं च कृत्वा क इत्येवाधिकारोस्तु नार्थो विधिनिर्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेप्यन्यविषये न भविष्यति प्राग्वतेष्ठञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारोधिकारान्तरेणावष्टब्धत्वात् । सत्यम् । प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधि-

निर्देश: स चावधिरर्थ एव निर्देश्यो न प्रत्ययोऽन्यथा लशुनं च भक्षितं व्याधिश्च न निवृत्त इत्येतदापद्येत ।

उगवादिभ्यो यत् । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्चेति उवर्णादिर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यद्भवतीत्यर्थो न भवति गवादिगणपाठत: । सनसनंगुरित्यादि । चर्मविकारलक्षणस्यायोवकाशो वाध्रं चर्म वारत्रं चर्मेति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाश: शंकव्यं पिचव्यमिति,सनंगोरुभयप्रसंगे

परत्वादञ् प्राप्नोति । चरुर्नाम हविरिति । स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचाराद्वृत्तिः । विभाषा हविरपूपादिभ्य इत्यत्र हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणं न स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति, गवादिष्वसंजातविरोधित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावत्, अतो विभाषा हविरपूपादिभ्य इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थिते तस्यावकाश आमिक्ष्यमामिक्षीयं पुरोडाश्याः

पुरोडाशीया इति । अत्र विकारेभ्यश्चेति पठ्यतइति ।तस्यावकाशः सुराः सुर्याः सुरीयाः ओदन्याः ओदनीया इति,उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव, चारुसक्तुभ्यामुभयप्रसंगे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यतइति । अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः ।नमं चादेशमापद्यइति भयसंज्ञक च न भवतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातं,प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि न व्याचष्टे । नभ्योदा इति।

किद्रवद्रथांगविशेषो नाभिः तच्छिद्रानुपविष्टकाष्टविशेषोदाः स तदनुगुणत्वा-तस्मै हित इत्युच्यते, अञ्जनं तैलकृताभ्यंगः तदपि स्नेहनत्वान्नाभ्यै हितं, यत्तु भाष्यउक्तं, नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावादिति, तन्नभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्राय नहिचक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः नापि तादर्थ्यमस्ति, अवयवविनोवयवार्थत्वाभावात् तेन तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थे नभ्यं चक्रमिति नैव सिद्धयति, हितार्थस्त्वशंक्या एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षितेति

भाव: । शरीरावयवाद्यदिति यति कृतइति । परत्वादिति भाव: ।नाम्यं तैलमिति ।भवितव्यमिति ।अथात्रापि नभभाव: कस्मान्न भवतीत्याह । गवादियतेति ।शुन इत्यादि । श्वनित्यस्य सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति पक्षे दीर्घश्च तत्संनियोगेनेति यदा दीर्घत्वं तदा शुने हितं शुन्यं शून्यमिति वा नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् । नन्वनिति तत्र वर्त्तते, सम्प्रसारणे च कृते नेदमन्नन्तं कामं दीर्घपक्षे तद्विधान-

सामर्थ्याट्टिलोपो न स्यात्पक्षान्तरे तु प्राप्नोति सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थमन्यथा प्रकृतिभावप्रसंगात् एवंतर्हि वकारद्वयमत्र पठ्यते तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सत्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते,तत्र पुनर्विधानं तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति ।ऊधसोनङ् चेति । नश्चेति नोक्तं लाघवे विशेषाभावात्, ऊधः शब्दस्यानङादेशो भवति यत्सन्नियोगेन, ऊधन्यः ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । अयं योगः शक्योवक्तुं, कथं कम्बल्य इति निपातनादेवैतत्सिद्धम्, अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति, इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः एवं तर्हि स्वरार्थं वचनं निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते न तु यदन्तोयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्, अथ निपातन-

स्वान्तस्वरितत्वं पठ्यते तत्र व्याख्यानं शरणं व्याख्यानञ्च लघु सूत्रम् ।

विभाषा हविरपूपादिभ्यः । हविर्विशेषवाचिभ्य इति ।

स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति तस्य गवादिषु पाठात् विपर्ययस्तु न भवति तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति, असंजातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । अन्नविकारेभ्यश्चेति । अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयाविशेषा इत्यर्थः तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति ओदन्या ओदनीयाः यद्येवमपूपादीनां

किण्वपर्यन्तानां पाठोनर्थक: अन्नविकारत्वादेव सिद्धे: सुराप्रकृतिद्रव्यं किण्वं, नानर्थक: प्रपंचार्थत्वात् अपर आह । यदा सादृश्यादिनापूपादयोर्थान्तरउपचर्यन्ते तदर्थ एषां पाठ इति ।

तस्मै हितम् । तस्माइति हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । अपर आह । अयमेव निर्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्, चतुर्थी चाशिष्यापुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे

चतुर्थी भवतीत्यस्येति तच्चिन्त्यम् चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ।

शरीरावयवाद्यत् । शरीरं प्राणिकाय इति । एतेनैतद्दर्शयति शीर्यतइति शरीरमिति, शृणातेरीरन् प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते तथापि योगरूढत्वात्प्राणिकायएव वर्त्तते न घटादाविति ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । ब्रह्मण्यमिति । पूर्ववट्टिलोपाभावः

वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्त: अन्यथाऽसन्देहार्थं नकारलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् यथात्मन्विश्वजनेति, अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यं ततोपि यद्भवतीति अन्यथा तत्र के टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्द आदेशो वक्तव्य अन्यथावृषण्य इति स्यात् तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तोगृहीत: ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोस्ति तत्र वक्तव्यं ब्राह्मणशब्दादपि यद्भवतीति, अन्यथा ततश्छ: स्यात् तस्य च ब्रह्मन्शब्द आदेशो वक्तव्य: अन्यथा ब्राह्मण्यमिति प्राप्नोति इत्यस्मिन्पूर्व-

पक्ष इदमाह । वृष्णो हितमित्यादि । कप्रत्ययोऽपि न भवतीति । यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेनुपादानादेव न भवति, न केवलं स एवाऽपि तु कप्रत्ययोपीत्यपिशब्दस्यार्थं कुत इत्याह । अनभिधानादिति । तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः त्रैशब्द्यं हि नः साध्यं वृषाय हितं वृष्यं हितं तथा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणस्य हितमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रहस्वापरत्र विग्रहश्च वृत्तिश्च भविष्यति,तद्यथाऽविकस्य मांसमाविकमवेर्मांसमिति । रथाय हिता रथ्येति ।

न्हितार्थ एव यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थं गवादिषु पाठो नांगीकृत: ।के
चि तदन्तविधिमिच्छन्ति रथसीताहलेभ्यो यद्विधा विति, अपरे तु हलसीताभ्यां,
साहचर्याच्चातुरर्थिक एव तदन्तविधिर्भवति न त्वस्मिन्निति ।

अजाविभ्यां थ्यन् । अजशब्दोऽयमिह पुल्लिंग उपात्त: अत एव द्वन्द्वे
घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजाद्यदन्तमित्यजशब्दस्य पूर्वनिपात: कृत:
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि गृहणमिति स्त्रीलिंगदपि थ्यन् भवत्येव,

अजार्थे हितमजय्यं, तसिलादिषु श्यन्थलाविति परिगणनात्पुंवद्भाव: ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्ख: । इहोत्तरपदग्रहणं व्याप्तिन्यायेन सर्वैर्वा संबध्येत प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा तत्राद्यं पक्षं निराकरोति । आत्मन्निति नलोपो न कृत इति । विवक्षितां प्रकृति कात्स्न्येंन निर्दिशेयमिति लोपो न कृत: प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तर-पदग्रहणस्य नैतावती प्रकृति: स्याद् अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे निवारिते भोगशब्देनैव संबध्यतइत्यर्थ: । कर्मधारया-

दिष्यतइति । व्याख्यानमत्र शरणम् । षष्ठीसमासादिति । विश्वस्य जनो विश्वजनः सर्वसाधारणो वेश्यादिः । बहुव्रीहेश्चेति । विश्वो जनोऽस्येति स एव वेश्यादिरन्यपदार्थः । पंचजनादिति । रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनाः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । पंचजनीयमन्यदिति । षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च क एव भवतीत्यर्थः । यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसाय संख्याशब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, जनादिनैव साक्षात्सम्बन्धादन्यथा

तु संख्येयस्यैव जनापेदाया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धा-
भावाद्दुर्लभः षष्ठीसमासः ।सर्वजादिति ।पूर्वकालैकसर्वेति कर्मधारयः । महाजना-
न्नित्यमिति ।नित्यग्रहणं सर्वजनादुको खो मा भूदिति । तत्पुरुषादेवेति
अत्र कर्मधारयादेवेति नोक्तमात्वनिर्देशेनैव षष्ठीसमासव्यावृत्तिसिद्धेः इह पितृ-
भोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते पित्रादिभोगहितस्य तु
प्राप्नोति भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः तद्यथा भोगवानयं देश उच्यते यस्मिन्

गाव: सस्यानि च वर्द्धन्ते, भुज्यतइति भोग: अस्ति च क्रियापदार्थ: तद्यथा भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते य: सम्यक् स्नानादिका: क्रिया अनुभवति, अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगै: पर्येति बहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोग-शब्दस्यैकदेशेषु फणेषु प्रयोग: न चाहेरेव शरीरं भोगो ऽपि तु सर्वं शरीरम् अन-न्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्, निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्या-दहिशरीरे प्रयोग: सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति तस्मान्नायं

भोगोत्तरपदात्खो विधेयः पित्रादिभ्य एव तु भोगिनच्प्रत्ययो विधेयः पित्रे हितः पितृभोगीण इति, यद्येवं वावचनं कर्तव्यं मात्रीयं पित्रीयमिति यथा स्याद् अन्यथा भोगिनचा बाधितत्वाच्छो न स्यात् इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इतीको ह्रस्वोड्यो गालवस्येत्युत्तरपदनिबन्धनं ह्रस्वत्वं न स्यात् इह चाभ्भोगीन इत्ययो भीति भकारादौ प्रत्यये विधीयमानं तत्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु खवि-धाने नैते दोषाः अर्थविरोधस्तु भवति तं परिहरति। भोगशब्दः शरीरवाचीति

तत्र शरीरशरीरिणोरभेदाद्य स्वार्थो मात्रे हित इति स एव मातृभोगाय हित इत्यपि विग्रहे भवतीति भाव: एवं भोगोत्तरपदात्खविधाने प्यर्थविरोधं परिहृत्य तत्रैव गुणमाह । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवतीति । एवकारो भवतीत्यस्यान्तरं दृष्टव्य: भोगीनचप्रत्ययविधाने तु छो न स्यादेवेत्येवशब्दस्यार्थ: । राजाचार्याभ्यामिति । राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव स च ख एवेत्यर्थ: । न केवलाभ्यामिति । अत्र प्रत्यय इष्यतइत्येता-

वदपेक्ष्यते न तु लप्रत्यय इष्यतइति ,प्राप्त्यभावात् अत एव केचित्: प्रत्यय इष्यतइति व्यस्तं पठन्ति । आचार्यादणत्वं चेति ।भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव ह्युक्तं राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ।

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभाव: सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यपि सर्वनामत्वं न भवति अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् ।पुरुषाड्ढधेति, प्रत्ययार्थसामर्थ्येन

षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते कृते तु तेनेत्युपात्तेव तृतीया: भाष्यकारप्रयोगाच्च द्वन्द्व-मध्येपि तेनेत्यस्य निवेश: तत्र वधे तस्येदमित्यणोपवाद: विकारे प्राणिजता-दिभ्योञित्यञ:, समूहेपि तस्य समूह इत्यण एव, तेन कृतेपि ग्रन्थात्मके कृते ग्रन्थइत्यण एव, पौरुषेय: प्रासाद इत्यत्र न कस्य चिदपवाद: ।

माणवचरकाभ्यां खञ् । मनोरपत्यं कुत्सितं माणव: अपत्ये कुत्सिते मूढइति णत्वं, चरतीति चर: पचाद्यच, चरिचलिपतिवदीनामिति द्विर्वचनं

विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः संज्ञायां कन् चरकः खञो ञित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च चरके वृद्ध्यर्थं माणवे वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं माणवीभार्यः

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । प्रकृतिरुपादानकारणमिति । उपादीयते-स्मात्कार्यमित्युपादानम् उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणं कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणमिति, तत्र कार्येणापृथक्देशं यद्बुद्धिः कार्येष्वनुवर्त्तते तद्यथा मृदयं कुम्भः तन्तवःपटो हिरण्यं

कुण्डलमिति तदुपादानकारणम् उपादानकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं यथा तन्तुसंयोग: पटस्य तटस्थं तु कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि:तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृति: तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति,अनेन कार्योपादानयोरभेदमाह,यथा हि शिक्यं रज्जुरिति न तत्वान्तरम् अथ च न रज्जु-मात्रे शिक्यप्रतीतिरेवमत्रापिमृदेव घटस्तन्तव एव पट: सुवर्णमेव कुण्डलम् अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीति:यद्यपि वृक्षादिषु न बीजादिप्रतीतिर्भवति या तु

बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्द्रष्टव्या वृक्षस्य तु बीजं परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम् ।
विकृतिवाचिन इति । ननु समर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्देशात्प्रकृतेश्च तदर्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यतइति । तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्दिष्टेति भावः । विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति । एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने प्रथमा स्त्रीलिंगस्य

च स्थाने नपुंसकलिंगमिति दर्शयति । तदर्थग्रहणेनेत्यादि ।इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद्योग्यतामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय कल्पते यवागूरिति, क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः यथा यवानां धाना धानानां सक्तव इति, क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता यथांगारेभ्य एतानि काष्ठानीति, तत्रेह चरमोऽर्थो विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थग्रहणं कृतमित्यर्थः किं सिद्धं भवति तदाह । न प्रकृतिविकारेति ।प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि । विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम्

केचित्विति तेषां वचनादेव लभ्या चतुर्थी । यवानां धाना इति । येषां सामर्थ्य-लभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्युदाहरणं, ये तु तस्मादित्यनुवर्तयन्ति तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्टव्यम् । या काचिदिति अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः, तत्रैतस्याद् न कूप उदकस्य काचिदपि प्रकृतिस्तत्राह । भवति चेती । कुत इत्याह । तत्रेति । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वाद्दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां क्षारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप उदकस्य

का चिदपि प्रकृतिस्तत्राह । भवति चेति ।कुत इत्याह । तत्रेति । यथैव हि प्रया-जादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वाद्दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां दारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः यद्येवमुदकमपि तस्य विकृतिरेव सौर्यादिवदित्यत आह । नत्विति । कुत इत्यत आह ।अत्यन्तभेदादिति तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः उदकं तु कूपाद-त्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणे नैतदर्शयति कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः मृदयं कुम्भ इति

प्रतीतेः नाप्येकान्ततस्तत्वं मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेरभवात् तस्मात्कथंचिद्भेदः कथंचिच्चाभेदः एतेन जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च भेदाभेदौ व्याख्यातौ । न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वादनुत्पत्त्याधारत्वाच्च, चर्मणिदं दार्वादिनिर्मितमस्यादीनां प्रक्षेपस्थानं कोशी, ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा मातरि वर्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्ध्यत्यत आह । द्वयोरपीति । एवं मन्यते विपूर्वोऽयं करोतिरस्त्ये-

वापकारे देवं मे दौस्थ्ये विकरोतीति अस्ति चेष्टानानात्वे विकुर्वते कात्रा इति, अस्त्यनौचित्ये विकृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्ये तन्तूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वोऽपि करोतिरनेकार्थः अस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथोक्तं पुरस्तात् तदेवमनेकार्थत्वान्नानयोरैकान्तिकं

सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यतइति, तस्य विकार इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणं नापकारादेः ।

छदिरुपधिबलेर्ढञ् । छाद्यतेनेनेति छदिः अर्चिशुचिहुसृपिछादिभ्य इसिः इस्मन्त्रन्क्विषु चेति ह्रस्वत्वम् । छादिषेयाणि तृणानीति । यदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोऽञित्यञ् प्राप्नोति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते छादिषेयं चर्मेति, आह च यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषेधेन ढञ् चेति,

वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वान्नैतदुपन्यस्तमित्याहुः नेति वयं श्योपिकादिषयाणि तृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् ।बालेयास्तण्डुला इति । कथंपुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः यदा बल्यवस्थायामपि तएव तण्डुलाः नावश्यं यत्प्रकृत्युपमर्देनैव भवति स एव विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः अस्ति च बल्यवस्थायां हरिद्रायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः अन्ततः प्रक्षालनेन श्वैत्यमार्द्रतामार्दवं सन्निवेशविशेषो वा भवति । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति ।इष्टिरेषा, किं

पुन: कारणमधिकारप्राप्तौ नेष्यतइत्याह । उपधीयतइत्युपधिरित्यादि ।यदेव हि तद्रथांगनुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि किपप्रत्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति तथापि तत्र न क्वन्तं वर्तते किं तर्हि तत्रैव हि रथांगे, स्वभावश्चात्र हेतु: न च तदेव तस्य प्रकृतिर्भवति, अत: स्वार्थे प्रत्यय एषितव्य: अथायमुपधान-मुपधिरिति क्रियावचन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते, एवमपि क्रिया विकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति

बहुविकारोयं मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात् सत्यं तदर्थ विकृतेः प्रकृता वित्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृतेरुच्छेदो यत्र वा रूपान्तरापत्तिरत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः इत्युक्तम् ।

ऋषभोपानहोर्ञ्यः । आर्षभ्यो वत्स इति । महाप्राणःसंहननवान् सुजातावयवो यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्तये पोष्यते ।चर्मण्यपीति । अस्यावकाश औपानह्यो मुञ्जः अनोकाशो वाह्यं चर्म,उपानच्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन

विवक्षिते सति परत्वाड्ञ प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति, ये तु सावकाशत्वे सत्यपि प्रतिपदविधानं बलियस्त्वे कारणमाहुस्तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोसंगतः स्यात् ।

चर्मणोञ् । चर्मण इति षष्ठीति । पंचम्यां तु चर्मन्शब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वीपीत्यादौ, न चैवमभिधानमस्ति ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । सम्भावने लिङिति । सम्भावनेलमिति चेत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु दर्शयति,

प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना तदर्थं विकृतेरित्यादिना सिद्धिं दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । योग्यतामात्रमिति ।तथा चान्यार्थास्वपीष्टकासुवकारो भवन्ति प्राकारीया इष्टका इति । द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । ननु विपरीतमिदं प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्ग्रहणमनर्थकमतोत्र द्विस्तद्ग्रहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति, सत्यमयमपि तु प्रकार: सम्भववतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण दर्शयतीति तदिदमुक्तम् । न्यायप्रदर्शनार्थमिति

प्रदर्शनं दिगुदाहरणमित्यर्थः यदि पुनरयं न्यायोत्र न प्रदश्र्येत तदा तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत ततश्च शाखावान्वृक्ष इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति तत्रैव स्यात्, यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धो गोमान्देवदत्तो वृक्षवान्पर्वत इति तत्र न स्यात् ।अथेहेति । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसंगः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् । वक्ष्यति पारायणतुरायणेति । अत्र तु प्रदेशस्य करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्ठञ् यथा स्यादिति गोपुच्छिक: साम्प्रतिक:, ठञित्येवाधिकारे सिद्धे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योधिकारस्तानपवाद: सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिस्तेन विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं, यद्यप्यत्र प्रत्ययोवधित्वेन गृहीतस्तथा प्यर्थेष्वेवोपतिष्ठते न तु प्रकृतिषु तेनापवादविषये न भवति, तथा च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां-

ग्रहणमर्थवद्भवति ।

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ।तदर्हतीति वक्ष्यतीति ।
तदेकदेशोऽर्हशब्दो निर्दिश्यतइति भावस्तदाह । आ एतस्मादर्हशब्दादिति ।
तदर्हमित्ययं त्ववधिर्न भवति यदि स्यादाहोदित्यनर्थकं प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्
ननु च वत्यर्थेऽपि ठञो विधिर्यथा स्यादित्येव मर्थमार्हादिति वचनं स्याद् एवमप्याड्
एव निर्देशः कर्तव्यो वतेरित्येवाभिविधावाकारः एवमुप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ-
इत्यत्रापि वत्यर्थे ठञ् प्राप्नोति तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।गोपुच्छादीन्वर्ज-

यित्वेति । अगोपुच्छशब्दात्संख्यावाचिन: परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति यदिस्यान्निष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिन: षष्ठिशब्दस्य संख्यावाचिन: पाठोनर्थक: स्याद् अनेनैव सिद्धत्वा, न्नानर्थक: नियमार्थं पुनर्वचनं स्यादसमासएव यथा स्यादिति, नैतदस्ति, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वात् । अभिविधौ वायमाकार इति । यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राग्ग्रहणा-नुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् तेन किं सिद्धं भवति तदाह । अर्हत्यर्थेऽपि ठग्भवत्येवेति ।

संख्यापरिमाणयोः को विशेष इति । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्यायापि च परिच्छिद्यतइति प्रश्नः भेदगणनं संख्येति । भिद्यतइति भेदः मिथो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद्भेदगणनम् एकत्वादिसंख्यासामान्योपक्रमत्वाद्भेदगणनी संख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशितत्वमाह यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्संख्याया क्रमभेदः स्यादिति, एकत्वसंख्यापि बहुषु बुद्ध्या सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह, एतदुक्तं भवति एको घट इत्यत्रापि

द्वयादिनिरासादावगतिरस्त्येवेति ।गुरुत्वमानमुन्मानमिति ।तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानमित्यर्थः,आयाममानं प्रमाणमिति ।आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तदायाममानम्, एतच्च क्वचित्तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेर्हस्तादि क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति हास्तिनमुदकम् ऊरुद्वयसमुदकमिति । आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति । आरोह उच्छ्रायः परिणाहो

विस्तारः ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणं परिः सर्वतोभावे, संख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्टे उन्मानादेर्विशेषप्रदर्शनं प्रसंगेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम् । ऊर्ध्वमानमिति । ऊर्ध्वारोपणाद्गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्त एवार्थः किलशब्दः प्रसिद्धौ । परिमाणं तु सर्वत इति । ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेक्ष्यते, एतदर्थमेव केचिदूर्ध्वं मानमिति व्यस्तं पठन्ति। आयामस्येति

मानमित्यपेक्ष्यते, कर्मणि षष्ठी, प्रसिद्धस्तु पाठ आयाममस्त्विति तत्रायामपरिच्छेद्यार्थं उपचारादायामशब्देनोक्त । संघा बाह्या तु सर्वत इति । पूर्वोक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्याः तत्रानन्तर्भावात् तस्याश्च संख्यातेनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणात्वं व्याख्यातव्यमित्यनुसन्धातव्यम् ।

असमासे निष्कादिभ्यः । ठञोपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्षष्ठिशब्दाट्ठकः

पर्युदासे ऽप्येव प्राप्नोत्यतस्तस्यैवायमपवादः ।तदन्ताप्रतिषेधस्येति ।तदन्तविधावप्रतिषेधस्येत्यर्थः यदि तर्हि तदन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते एवं तर्हि व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति केवलेभ्यो नोपपद्यते,नैष दोषः असमास ग्रहणे न हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता तन्निवृत्तौ येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तता अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वात्केवलादपि भवति ।यस्तु मन्यते पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति तस्य हि लाघवार्थं केवलानां पाठः

स्यादिति यत्किंचिदेतत । इत उतरं चेति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्त-विधिर्लभ्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते, अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात् अनित्यत्वं च तस्या गर्गादिषु वाजासइति समासप्रतिषेधाद्गम्यते, नित्यत्वे हि सति वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे प्रतिषेधं न कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुं कृत्वा न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति

संख्यापूर्वपदादपि शूर्पाद्ञन्यतरस्यामित्यत्रैव क्रियते तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञाया- मिति लुक् । द्विशौर्पिकमिति । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदवृद्धिः यदुक्तमित उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यतइति यच्चोक्तं लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यतइति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह । तथा चोक्तमित्यादिना ।

शताच्च ठन्यतावशते । क्नोपवादइति । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य । शतकमिति । तदस्य परिमाणमिति वर्तमाने संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति

संघेप्रत्ययार्थे विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । प्रत्ययार्थोऽत्र संघ इति । शत-मध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति संघः प्रत्ययार्थो भवति । शतमेव वस्तुत इति । शतात्तस्यानन्यत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थस्य भेदः एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रतिषेधो भवति न व्यतिरिक्त

इत्येतदाख्यातं, ननु च संघे चानौत्तराधर्ये संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र च प्राणिसमूहे संघशब्दो गृह्यते तत्कथमत्र ग्रन्थविषयो गृह्यते, उपचारेणेत्यदोषः यदि वा संज्ञासंघसूत्रे शब्दसाहचर्याद्विशिष्टः संघो गृह्यते संघे चानौत्तराधर्यइत्यत्रापि छन्दोनाम्नीत्यतश्छन्दोग्रहणानुवृत्तेः प्राणी गृह्यते, इह तु यत्नान्तराभावाद्ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यदोषः ननु च शतेभिधेये न भवितव्यम् इह च शत्यं शाटकशतं शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयतएव तत्किमिति प्रतिषेधो न भवतीत्यत आह।

वाक्येनेत्यादि । शत्यशतिकशब्दौ समान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते, न यावत्काटकशतमित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते तस्मात्पदान्तरसंनिधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोऽसौ भवति । न श्रुत्येति । गम्यतइति सम्बन्धः यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमाख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते एतत्प्रत्ययार्थोऽपि

शतमेवेति, इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते, न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्यांगभावोऽस्ति तदा तस्यानुपस्थानात् प्रकृत्यर्थाद्व्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, नव्यतिरिक्ते वाक्यार्थ इत्येतदाप्तवचनेन द्रढयितुमाह । तथा चोक्तमित्यादि । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः एतदुक्तं भवति, यत्रान्यत्प्रकृत्यर्थं शतमन्यत्प्रत्ययार्थंशतं तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्रतिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थश्च-

कार: क्रियतइत्याह । प्राग्वतेरित्यादि ।

संख्याया अतिशदन्ताया: कन् । पंचक: पट इति ।लौकिक्या: संख्याया उदाहरणम् । बहुक इति ।पारिभाषिक्या: ।चात्वारिंशत्क इति। इसुसुकान्तात्क: अर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । डतेरिति ।डत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थ: । पर्युदासो न भवतीति । नलसावर्थवान् कतिक इति ।का संख्या परिमाणं येषामिति किम: संख्यापरिमाणे इति

चेति डतिः सप्ततिशब्दे तु सप्तदशदशांभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधि-कादस्येति षष्ठ्यार्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्दोर्थवान् एवं नवतिशब्दे, अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः सास्त्रे त्वेषा व्यवस्था, अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति, विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोः विंन्भावः शतिश्चप्रत्यय इति तिशब्दोनर्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव विंशतिकः एवं च कृत्वा विंशतिकात्खः शतमानविंशतिक इति निर्देश उपपद्यते

किं तु विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामित्यसंज्ञाया ड्वुन् विधानात्संज्ञायामेव कन् भवति अतिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थं-मन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ।

वतोरिड्वा । तस्य त्वनेनेति । चरेष्ट इत्यादिवत् प्रत्ययान्तरं त्विण् न भवति टित्करणसामर्थ्यात्, अस्त्यन्यद्टित्करणस्य प्रयोजनं टित इति ङीव्यथा स्यात् क्त इत्यधिकारे ङीप् न चैषोकारान्तः टित्करणसाम-

थ्र्यात्, अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनं टित इति ङीव्यथा स्यात् अत इत्यधिकारे ङीप् न चैषोपकारान्तः टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि ङीप् स्यात्, यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् त्सरज इत्यत्र टिलोपः एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति, अस्त्यत्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम् इटा बाधोमा भूत् कनोपि विधिर्यथा स्यादिति, वावचनादेव कन् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं स्यादिट्कनौ वा भवतः पक्षे सामन्यविहितष्ठञिति,तस्मा-

त

दित्युत्तरस्येति । तावत्क इति । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्नः ।

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् । विंशक इति । ति विंशतेर्डितीति तिशब्दस्य लोपः अतो गुण इति पररूपत्वं यस्येति लोपस्तु न भवति असिद्धवदत्राभादिति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तादृद्धितोत्पत्तिः ततश्चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति तत्कथं पररूपत्वं या तु ड्वुनमपेक्ष्य भसंज्ञा सा

येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामेव बाधते न सुप्तिङन्तं पदमित्येतामपि एतामपि बाधते, कथं, परत्वात्, अत एव सामन्य इत्यादौ नलोपाद्यभाव: कथं पुनरत्रेति । त्रिशंत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिचने, विंशतिशब्दात्तु कन: सिद्धि: प्रागेव प्रतिपादिता यदा तु ङयोर्दशतो विंशभावस्तिश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवत: ।

कंसाट्टिठन् । कंसशब्दोयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दो गृह्यते

पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात् न लोहविशेषवचनो नाप्युग्रसेनसुतवचन इति दर्शयति । ठञोपवाद इति । इकार उच्चारणार्थ इति । एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेव वक्तव्यः तथा तु न कृतमित्येव अर्द्धिक इति । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे निरुढ इति भागवदपेक्षाया ऽसामर्थ्यं नाशंकनीयम् । अपर आह । प्रकरणादिवशेन भागवद्विशेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ।

शूर्पादञन्यतरस्याम् । ठञोपवाद इति । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्व ात् यद्यपि परिपवनविशेषः शूर्पं तथापि विशिष्टसंस्थानं धान्यादेः परिमाणमपि शूर्पपरिमितो वा व्रीह्यादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ठक्ठञोरपवाद इति । शतमानं परिमाणं सहस्र संख्या ताभ्या ठञोपवादः विशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोयम् असंज्ञायां विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामिति ड्वुना भवितव्यं, सा यदि

पारिमाणस्य संज्ञा तदा ततोपि ठञो पवाद: अथ त्वर्थान्तरस्य ततष्ठक: वसनशब्दात् ठक एव ।

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । अध्यारूढमर्द्धमस्मिन्नित्यध्यर्द्धप्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहि: अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्व: सौत्र: पुल्लिंगनिर्देश: तस्मादध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च परस्येति । तेनाध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति पंचम्याश्रितेति लक्ष्यते, यद्येवं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य

लुग भवतीति वक्तव्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत्, तथार्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थद्विगुना सहार्थो न भिद्यते तत्रातन्निमित्तादपि स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् तस्माद् द्विगोरिति नैषा पंचमी, का तर्हि षष्ठी, द्विगोर्यस्तद्धितः कश्च द्विगोस्तद्धितो यस्तस्य निमित्तं

यस्मिन् द्विगुर्भवति द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति, त्र्यैशब्द्यं हि नः साध्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्प्या क्रीतमिति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रह एव द्विशूर्प्या क्रीतमिति न तु वृत्तिरनभिधानात्, अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन, व्याख्यातोऽव्यविकन्यायः इदं तावदर्थतत्त्वं द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्र च वृत्तिकारेणाप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वान्नैवं

विचिच्य व्याख्यातं यस्य तद्धितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगो परस्येत्युक्तम् पांचलोहितिकं पांचकलापिकमिति ।पंच लोहिन्यः परिमाणमस्य पंच कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्यैकारनकारयोनिवृत्तिः परिमाण-विशेषस्य नामधेये एते । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणमिति । नु तु संनिहितस्यापि द्विगोः असंज्ञायामिति सप्तमीनिर्देशात् वार्तिककारस्तु मन्यते

विविच्य व्याख्यातं यस्य तद्धितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् पांचलोहितिकं पांचकलापिकमिति । पंच लोहिन्यः परिमाणमस्य पंच कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्यैकारनकारयोर्निवृत्तिः परिमाण-विशेषस्य नामधेये एते । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणमिति । ननु संनिहितस्यापि द्विगोः असंज्ञायामिति सप्तमीनिर्देशात् वार्तिककारस्तु मन्यते

द्विगुविशेषणसंज्ञाग्रहणं, पंचलोहितपंचकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थो ऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधेनेति, तदाह संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्येति, तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः । अध्यर्द्धशब्द संख्यैवेति । संख्यावाच्येवेत्यर्थः । अध्यर्द्धस्याप्येकादिवत् परिच्छेदहेतुत्वात्, अत एवाध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकमिति संख्यालक्षणः कन् भवति, अध्यर्द्धकंसमित्यादौ तद्धितार्थे द्विगुश्च । क्व चिदिति । कन्समासोत्तरपदवृद्धिभ्योन्यत्र ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनइति । यदा सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्य तामेव कुर्वन्नर्द्धं निवर्तते तदा कृत्वसुचो भावादध्यर्द्धं करोतीत्येव भवति ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । अध्यर्द्धसहस्रमिति । शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् अलुकपक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः इदानीमेव लुकम् अध्यर्द्धशब्दः संख्यैवेति । अध्यर्द्धसुवर्णमिति । ठञो लुग न तु ठकः आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्तकस्य परिमाणस्य ग्रहणाद् येषां

तु रूढिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणं तन्मते ठञो लुक् । अध्यर्द्धसौवर्णिकमिति । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः तत्र उन्मानस्यापि ग्रहणं शाणप्रतिषेधात् अध्यर्द्धं कार्षापणस्य द्विगौ सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ।

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते इह तु न संबद्ध्यते द्विगुग्रहणं तु संबद्ध्यते द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति षष्ठीसमासे माभूत अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथाऽध्यर्द्धपूर्वाद् द्वित्रिपूर्वाच्च

निष्कादिति समुच्चयो विज्ञायेत । द्विनैष्किकमिति । प्राग्वतेष्ठञ् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

विस्ताच्च । चकारेणानुकृष्यतइति । तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्ततइत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः विस्तशब्द परिमाणवाची ।

विंशतिकात्खः । शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि खोत्र विधीयते ।

खार्या ईकन् । खारी परिमाणमिति ठञिप्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते केवला च्चेति । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोति वचनम् । अथाध्यर्द्धपूर्वेति न संबद्ध्येत ततः केवलायामीकनश्चरितार्थत्वादध्यर्द्धपूर्वद्विग लुक् प्राप्नोति, दीर्घोच्चारणं किमर्थं नेकनेवोच्यते सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धं, यस्येतिलोपः प्राप्नोति इकारोच्चारणसामर्थ्यात्र भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात् केण इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवग्रहः प्राप्नोति न लक्षणेन

पदकारा अनुत्यां: पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । पद्भावोत्र न भवतीति । पद्यत्यतदर्थे-इत्यनेन किं कारणमित्याह । प्राण्यंगस्यैति । पादस्य पदाज्यातिगोपहते-ष्वित्यत्र तावत्प्राण्यंगस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्ध-सद्भावात् पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु परिमाणमिति । गृह्यतइति शेषः । पणमाषाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

शाणाद्वा । ठञोपवाद इति । यद्यप्युन्मानवचन: शाणशब्दस्तथाप्यार्हादित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासाट्ठञ एव प्रसंग इति भाव: । शताच्चेति वक्तव्यमिति । पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते वचनं, यदभावपक्षे संख्यालक्षणस्यं कनो लुक् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च । वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रेष्वेतत्प्रदिप्तम् । त्रैरूप्यं भवतीति । अएयेकं, यति द्वितीयं ठञो लुकि तृतीयम् ॥

तेन क्रीतम् । तेषामिति । अस्य समर्थविभक्त्य इत्यनेनैव सबन्धो न प्रत्ययार्थं इत्यनेन, नहि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्थं निर्दिश्यन्तइत्यन्वयो घटते। ओदनपाकं पचतीतिवद्धा कथं चिदन्वयः । तेनेति मूल्यादिति । मूल्यभूतार्थाभिधायिन करणे या तृतीया सा चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः मूलेनानाम्यं मूल्यं, मूल्यं लाभ इत्युक्तम् । इह तु यन्मूलं यश्च लाभस्तदुभयं मिश्रितं मूल्यमित्युक्तम् । अन्यत्रेति । अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । अनभिधानादेवेति । एवकारः

पौनर्वचनिक: किं च प्रस्थादय: शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, नहि यथाजलमिति प्रस्थेपि भवति, कुडवेपि भवति यथा वाग्निरिति भ्राष्टाग्नावपि भवति, दावाग्नापि भवति यथा वा एको व्रीहि: संपन्न इत्यादौ जात्यात्मना सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते तथा प्रस्थादिषु भवति, तस्मातेषु विभक्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते वाक्ये तु प्रस्थाभ्यां प्रस्थैरिति द्विवचनबहुवचनबलाद्यावतोनेकस्यावगतिर्भवति । द्विकं त्रिकमिति

अत्र हि प्रकृतेरेव वाच्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वमात्रमाचष्ठे सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते । नह्येकेन मुद्गेनेति । एकया मुद्गणिकयेत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव । नु यद् निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवति ततश्च सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धः प्रत्ययो नार्थ एतेन, एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । शुभाशुभसूचक इति । तत्प्रयोजक इति-वत्षष्ठीसमासः । महाभूतानामिति । पृथिव्यादीनाम् । दक्षिणादिस्पन्दनमिति । पांचभौतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परिणमतइति दक्षिणादिस्पन्दनं महाभूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति निमित्तत्वं ज्ञापकहेतुत्वाद् न तु कारकहेतुत्वात् । वातिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थौं न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते प्रकरणादिना च तयोरन्यतरावसायः संनिपातो वातादीनां

युगपदुद्भवः ।

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ठञादीनामिति । आदिशब्देन ठको ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः बहुवचनं तु ठक एवैकस्य विषय-बहुत्वमाश्रित्य कृतं, ठकोपवाद इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते, संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद्गोद्व्यचष्ठक एव प्राप्तत्वात् । ब्रह्मवर्चसादिति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपात् ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच समासान्तः।

पुत्राच्छ च । कथं पुत्रीय: क्रतुरिति नहि क्रतु: संयोग उत्पातो वा भवति संयुज्यतेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव,येन यागादिकरणेन पुरुष: फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगो न केवलं संबन्ध एवेत्यर्थ: ।एतेन पुरोडाशसत्रं लोक्यमित्यादिव्याख्यातम् ।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ । संयोगोत्पातौ प्रति यथासंख्यं न भवति, तयो: प्रत्ययार्थविशेषणात्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासंबन्धात् ॥

तत्र विदित इति च । योगविभागो यथासंख्यानिरासार्थं उत्तरार्थश्च ।

तस्य वाप: तस्येति वापापेक्षाया कर्मणि षष्ठी न तु कर्तरि, तेन देवदत्तस्य वाप: दैत्रमित्यादौ न भवति ।

तदस्मिन वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । दीयतइत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभि: प्रत्येकमभिसंबद्ध्यतइति । तेन वृद्ध्यादीनां बहुत्वेपि बहुवचनं न भवतीति-भाव: । प्रत्येकं संबन्धस्तु द्वन्द्ववर्तिना पदानां बुद्ध्या निष्कर्षाल्लभ्यते, एतच्च

दीयतइत्यस्य विशेषणास्य वृद्ध्यु पक्रमत्वउक्तं, यदा तु यत्तत्प्रयमासमर्थं दीयते चैतद्भवतीत्येवमुपक्रम्यते पश्चातु किं पुनस्तद्दीयतइत्यपेक्षायां वृद्ध्यादयः संबद्ध्यन्ते तदा न किंचिद्यत्नसाध्यम् । उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति । उत्तमर्णेन यद्दत्तं धनं तस्मादधिकमित्यर्थः संज्ञा वृद्धिस्तु न गृह्यते आयादिभिः साहचर्यात् । उपादानमूलातिरिक्तमिति । पटादीनामुपादानं तन्त्वादि तस्य मूल मुत्पत्तिकारणं द्रव्यं तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः निर्वेशो भृतिः रक्षा-

निर्देश: संबन्धषाष्ठ्या समास: शुल्कग्रहणं प्रपंचार्थम् तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च ठगायस्थानेभ्य इति शुल्कस्थानादपि भवति शौल्कशालिक इति, यत्र ग्रामादौ वृद्ध्यादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमान: संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह । चतुर्थ्यर्थउपसंख्यानमिति । सिद्धन्त्विति । विवक्षात: कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थ: । क्व यथेत्याह । सममिति ॥

पूरणाद्धट्ठिवन् ।पूरणवाचिन इति । पूर्यते येनार्थः स पूरणस्तद्वाचिन इत्यर्थः एतेन पूरणइत्यर्थस्येदं ग्रहणं न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति,यदि तु पूरणग्रहणं स्वर्यंत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति तस्य पूरणे डडिति पूरणाधिकार-विहिता डडादयः प्रत्यया गृह्येरन् यथागोस्त्रियोरित्यत्र स्त्र्यधिकारविहिता-ष्टाबादयः ततश्च पूरणाद्भागे तीयादन्नित्यनन्तान्न स्यात्, अर्थग्रहणे ततोपि भवति तदन्तमपि हि पूरणस्वार्थे वर्त्तते , स्वार्थिकत्वादनः तस्मादर्थग्रहणमेव

न्याय्यम् । ठकृटिठनोरपवाद इति । पूरणादार्हीयस्य ठकोपवाद: ।अर्द्धदिप्यर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठन: स्त्रियां च विशेष: टिठनि हि सति ङीप् स्यात्,ठनि तु टाप भवति । अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिरिति ।रूपकं कार्षापिणं तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दो वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थ: । रूपकं० तेनार्द्धिक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भाव: ।

भागाद्यच्च । भागशब्दोपीति । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ।

तद्वरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । प्रकृतिविशेषणमिति । प्रकृतिः प्रातिपदिकं तस्य विशेषणं विशेषणप्रकारमेव दर्शयति । वंशादिभ्य इत्यादि । वंशादिभ्य इति किमिति । भारान्तादिति कस्मान्नोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति ।व्रीहिभारं वहतीति । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह । भारशब्दो-

र्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति । भारभूतार्थमिधायित्वाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् ।

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ । वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ।

संभवत्यवहरति पचति । प्रमाणानतिरेक इति । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्वृत्तिरिति सकर्मकत्वम् उपसंहरणमवहार इति । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः ।

तदुपसर्जने च धारणेऽवहरतेर्वृत्तेः सकर्मकत्वं,सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । नास्त्यत्र नियोग इति । नियोगोऽवश्यभावः । तत्पचतीति द्रोणादण् चेति । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं द्रोणपरिमिते च व्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य पाकसंभवात्

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ठञोऽपवाद इति । न ठकः आढकादीनां परिमाणत्वात् पात्रं भाजनमप्यस्ति तस्य तु संभवत्यादिभिः संबन्धानुपपत्तेः आढकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्यैव ग्रहणम् ॥

द्विगोष्ठंश्च । इयाचितेति । ठञो लुक्, अपरिमाणाबिस्ताचितेति ङीप: प्रतिषेध: ।

कुलिजाल्लुक्खौ च । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्या लुगपि विकल्प्यतइति । तच्च लुक्खग्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यं, द्विगोश्चेत्येव खोन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक्, एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खग्रहणं कुर्वत: सूत्रकारस्य लुकोपि विकल्प इष्ट इति लक्ष्यतइति मन्यते, वार्तिककारस्तु ठञो नित्यं लुकं मन्यमान: पूर्वसूत्रवत् त्रैरूप्यमेवेच्छन्

लुक्खग्रहणं प्रत्याचष्टे,कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावा-दिति ।

सोऽस्यांशवस्नभृतय: । इह च शतं यस्य वस्त्रो भवति स तेन क्रीतो भवति तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धं नार्थो वस्नग्रहणेन नैतदस्ति । योग्यतामात्रेऽप्यस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ।

तदस्य परिमाणम् । इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणं न सर्वतो मानमेव उत्तरसूत्रे संख्याया: परिमाणेन विशेषणात् । खारशतिक इति ।खारशब्दोकारांतो

वार्तिककारवचनात्साधुः तेन हि तदस्य परिमाणमित्यत्र योगविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम् अन्येभ्योपि दृश्यते खारशतादृयर्थमिति । वार्षशतिक इति यज्ञादौ परिमाणिनि प्रत्ययः । षष्टि जीवितपरिमाणस्येति । संवत्सरेषु षष्ठिशब्दः संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छद्यते जीवितपरिच्छेद-द्वारेण तद्वतोपि षष्टिःसंवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणिनि प्रत्ययः ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ मृतो भवति तत्र तमधीष्टो

भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्, एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यर्द्धपूर्वेति लुक्-प्रसंगस्तस्यानार्हीयत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्तव्यं न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव इष्यते एवं मन्यते तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्त्तते न च षष्ठ्यादयः कालशब्दाः अथ काले संख्येये वर्त्तमानत्वात्तेऽपि कालशब्दाः रमणीयादिष्वतिप्रसंगः रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । द्विषाष्टिक

इति । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ।

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु । परिमाणोपाधिकादिति । नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते किं तर्हि क्रियाशब्दः परिमीयते येन तत्परिमाणं, संख्ययापि च परिमीयतइति नासम्भवि विशेषणं, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणं नह्य-परिच्छेदिका संख्यास्ति । सत्यम् इह तु प्रत्ययार्थस्य संघादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पंच गावः परिमाणस्य पंचको गोसंघ इति,

इह माभूत् पंच गाव: स्वभूता अस्य ब्राह्मणसंघस्येति, नह्यत्र संघस्येयत्ता गम्यते, तस्मात्प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति । तत्रेत्यादि । इहादशभ्य: संख्या: संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यानमात्रे तत्र य एव शकुनय: पंचत्वसंख्यायुक्ता: पंचनशब्दवाच्यास्त एव पंच कशब्दस्यापि ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात्स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्य: यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पंचादीनामाश्रीयते यथा द्व्येकयोरित्यत्र तदा

सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः पंचत्वसंख्या परिमाणमेषां पंचकाः शकुनय इति पंचकमध्ययनमिति । पूर्वं तु पंचकोधीत इति सम्पाठापेक्षया पुल्लिंगनिर्देशः अधीत इति च कृत इत्यर्थः यथौदनपाकं पचतीत्योदनपाकं करोतीत्यर्थः । स्तोमे डविधिरिति । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्टादिस्तुतिः स्तोमः । पंचदश मन्त्राः परिमाणमस्येति । साम्ना स्तुवीत एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुतिविधिः तत्र त्रिकस्य पंचकृत्व आवृत्या पंचदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तदशसोमे

अन्त्याया: सप्तकृत्व आवृत्ति: एकविंशे तृचस्य, डित्करणमेकविंशेतिलोपार्थं त्रयस्त्रियंशादौ टिलोपार्थं च, पंचदश: सप्तदश इत्यत्र तु नस्तद्धितइत्यनेनैव टिलोप: सिद्ध: । शन्शतोर्डिनिरिति । स्तोमइति न सम्बध्यते, अत्रापि डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् । पंचदशिन इति । पंचदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनि: एतेन त्रिंशिनो व्याख्याता: विंशिनोगिरस इति । आंगिरसायास्यगौतमेत्या-दिप्रवरभेदेन भिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थ: ।

योगश्चायं पूर्वस्यैव प्रपंच: ।

पंक्ति विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।

पंक्त्यादय: शब्दा निपात्यन्तइति । प्रकृतिनिर्देशस्त्वयं न भवति पंक्त्यादिभ्य: प्रकृतेर्थेधिकृत: प्रत्ययो भवतीति पंचम्या अनुपादानात्,पूर्वेणैव च सिद्धत्वात्, उतरेण निपातनेन साहचर्याच्च,प्रत्ययनिर्देशोपि न भवति, ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रकृतेर्थे पंक्त्यादय: प्रत्यया भवन्तीति, लोके शास्त्रे च शताच्च ठन्यतावशतइत्यादौ केवलानां प्रयोगदर्शनाद् यत्र समुदाय: श्रूयतेऽवयवा अनुमीयन्ते तन्निपातनं

विपरीतो विधिः। पंचानामिति।अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनं पंचशब्दस्येत्यर्थः। ठिलोपस्तिच्च प्रत्यय इति। निपात्यइत्यर्थः। अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य यद्वानिपातनात्सिद्धमित्यस्य पुल्लिंगविपरिणामेनान्वयः कुत्वं तु चकारञ्च कारयोर्न निपात्यं चोः कुरित्येव सिद्धम्।पंच पदानीति। पदशब्दः पादपर्यायः पंकिश्छब्द इति। तत्पुनः पदपंक्तिः यस्य पंचाक्षरा पंच पादा भवन्ति। द्वयोर्दशतोरिति।दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्षाणास्य

द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्टव्यम् । शतिच्च प्रत्ययइति । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ।अपदत्वं चेति । तेन जश्त्वचर्त्वे न भवतः अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्तत इत्युक्तं द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः यदा तु नानुवर्त्तते तदा द्विशब्दादेर्दशत्यर्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययोः निपात्यः द्वौ दशतौ विंशतिः त्रयोदशतस्त्रिंशद् इति, ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसंगः

विंशत्यादिभिश्च दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैय्यधिकरण्यमेव स्याद् गवां विंशतिरिति, न तु विंशतिगांव इति सामानाधिकरण्यं नापि द्विगुः विंश- तिगवमिति तस्मादनुवर्त्यम् अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्दिश्यते परिमाणी,कः पुनरसौ भिन्नानि द्रव्याणि,द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति,यद्येवं विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसंगाद्विंशतिगांव इति न स्यात् गवां विंशतिर्गौविंशतिरिति च न स्याद् व्यतिरेकाभावात् । अथास्मिन् पक्षे

किंचिदिष्टमपि सिद्धम् अहोस्विद्दोषान्तमेवास्तीत्याह, इह वंशतिगव त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणलक्षणो द्विगुः सिद्धः तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रह वाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितं, कस्तर्हि परिमाणी, संघः द्वौ दशतौ परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशतिरिति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति, विंशतिगविः विंशतिगवमिति तु न सिद्ध्यति तथा विंशतिशब्देन संघस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशतित्रि-

ति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति विंशतिर्गाव विंशतिगवमिति तु न सिद्धयति तथा विंशतिशब्देन संघस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् विंशकः संघ इति न स्यात् संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवात् ।अथोभयं परिमाणिभिन्ना द्रव्याणि तत्संघश्च,तत्र संघपरिमाणिनिव्यधिकरणप्रयोगाः द्रव्येषु तु परिमाणिषु सामानाधिकरण-प्रयोगाः तत्रैव विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशको गोसंघ इति भविष्यतीत्यु-

च्यते एवमपि विंशतिर्गावि इत्यत्र बहुवचनप्रसंग: तथा संघस्य परिमाणित्वे विंशतिर्गोसंघ इति प्राप्नोति, न चेष्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेष्यते एवं तर्हि द्वावत्र संघौ स्त: द्रव्याणामेक: द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापर: तत्र निपातनसामर्थ्या- दशत्संघे परिमाणिनि प्रत्यय: संघश्च समुदायमात्रं न प्राणिनामेव किं हिं निपातनादलभ्यं तत्र दशत्संघस्य विंशतिशब्देनाभिधानाद्गोसंघे विवक्षिते विंशति परिमाणमस्य विंशको गोसंघ इति च भविष्यति, विंशतिर्गोसंघ इति च न

भविष्यति, गवा विशतिर्गोविंशतिरिति च भविष्यति । ननु दशत्संघस्य दशतो गुणिनो न गावस्तेन दशतो विंशतिरिति प्राप्नोति गवां विशरिति तु न सिद्ध्यति, उच्यते, द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशत्संघस्य च न पारमार्थिकको भेदोऽस्ति केवलं बुद्ध्यापरिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्दशत्स-घमपि प्रतिगवामपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात् दशद्भ्यां विशंतिर्न विशेष्यते गवादिभिरेव तु विशेष्यते यथा पटस्य शौक्लयमिति भवति न

शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात् तद्वदत्रापि एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगा उपपादिताः विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु समानाधिकरणप्रयोगा उपपादनीयाः धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुक्लादिवद्भविष्यति यथा हि पटस्य शुक्लो गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुक्लशब्दो गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायां मतुब्लोपाद्वा सामानाधिकरण्यो भवति शुक्लः पट इति, एवं विंशत्यादयोऽपि यद्येवं यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिंगसंख्ये अनुवर्तन्ते यथा

शुल्कं वस्त्रं शुल्का शाटी शुल्कः कम्बलः शुल्कौ शुक्ला इति एवं विशंत्यादयो-प्यनुवर्तेरन् इह पुनर्विंशतिगावः विंशतिर्बलीवर्दाः विंशतिर्गोकुलानीति नित्य-मेकवचनं स्त्रीलिंगं च भवति, शतशब्दात्तु नपुंसकत्वं विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः अत्रोच्यते । यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते च चैतेषु प्रत्येकपरिसमाप्तस्तदा तस्यापि धर्मिवद्भिन्नत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः यथा शुल्कौ शुल्का इति, शौक्ल्यं हि कम्बलेषु

प्रत्येकपरिसमाप्तं, कोर्थः एके कस्मिन्नपि कम्बले शुल्कशब्दार्थः पुष्कलो न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः । विंशतिगावं इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता किं तर्हि बहुष्विति, तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति यथा गावो धनम् इन्द्राग्नी देवता वेदाः प्रमाणमिति, धिनोतेर्धनं प्रीतिहेतुः समुदितानां च गवां प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितं नैकैकस्या इति धनमेक गोभिर्विशेष्यते तत्र धनाकारे भेदाभावाद्बहुवचनाभावः । इन्द्राग्नी देवतेति दिवेरैश्वर्यकर्मणो

देवतासंघस्य च देवतात्वमेकं हवि प्रतीति द्विवचनाभाव: देवते इति तूच्यमाने प्रत्यकमैश्वर्यं प्रतीयेत ततश्च व्रीहियवयोरिव विकल्प: स्यात् वेदा: प्रमाण-मिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवदितमिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद्बहुवचनाभाव: प्रत्येकं तु प्रमाण्ये वेदा: प्रमाणानीति भवत्येव यद्येवं त्रयश्चत्वार: पंच षट् सप्तेत्यत्राप्येकवचनप्रसंग: नहि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम् उच्यते । त्र्यादयो नित्यं संख्येयवचना न तु कदा चिदपि

संख्यानमात्रवचना इत्येकेन धर्मेण व्यासज्यवृत्तिना सहानेकस्य धर्मिणो भेद-प्रतिपादनाभावाद्धर्मिभेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति, यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्या-नमात्रमपि निष्कृष्टं प्रतीयते त्र्यादिभिस्तु न प्रतीयते देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृष्टदेवतात्वमाचष्टे तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे नानेकेनैव सर्वदा, त्र्यादयस्तु न क्वचिदप्येवमिति विशेषः। लिंगमपि लोकाश्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते न तद्धितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमानाकुलम

एवं भाष्यकारमतेन व्याख्याय संप्रति वार्तिककारमतं दर्शयति । विंशत्यादय इति गुणशब्दा इति । रूढिरूपा इति भाव: ।यथाकथं चिद्व्युत्पाद्या इति । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय तदाह । नात्रावयवार्थेभिनिवेष्टव्यमिति । अवयवार्थविषयोभिनिवेशो न कर्तव्य इत्यर्थ: । स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते । या चैषामित्यादि । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्ति: एतदपि सर्वं स्वभाववाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते ।

सहस्रादयो प्येवंजातीयका इति। गुणमात्रे गुणिनि न वर्तन्ते स्वलिंगसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः। तद्वदेव द्रष्टव्या इति। स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवद्व्युत्पाद्या इत्यर्थः। तद्यथा शतस्य दशतां सहभावः प्रच्य प्रत्ययः क्व पुनरेते व्युत्पाद्याः पृषोदरादिषु उदाहरणमात्रं, प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम् इतिशब्दः समाप्तौ। अत्र वार्तिकमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्विति॥

पंचदशतौ वर्गे वा । संघग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्ययनयोरनुवृत्तिमाभूदिति, अप्राण्यर्थं च, संघशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ।

त्रिशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डुवुन् । `न विषयसप्तमीति । ब्राह्मणविषयश्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमत्रार्थः तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च संज्ञायां शंक्येत, एवं च ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टव्यं, तथा तु न कृतमित्येव सूत्रे च

ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयते तेषां पंचम्यर्थे षष्ठीद्विवचनं ये तु न तेषां समाहारद्वन्द्वे पंचम्येकवचनम् ।

तदर्हति। अर्हति लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् । नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । अथ यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्यर्थं नित्यग्रहणं तथेहापि कस्मान्न भवति, इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च,

इष्यते च दृश्यते च केदमर्हतीति, न च वाक्यनिवृत्यर्थमेव नित्यग्रहणं कर्तव्यं केदादिभ्य इत्येवास्तु पूर्वेण सिद्धे पुनरारम्भो वाक्यनिवृत्यर्थं भविष्यति, यथा तर्हि त्रैमं नित्यमित्यत्र स्वातन्त्र्यनिवृत्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वात् इष्टत्वाच्च, इष्यते च स्वातन्त्र्यं दृश्यते च केदादिषु पठितस्य सम्प्रश्नशब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगो विधिनिमन्त्रणादिसूत्रे यथा, तर्केगोपूर्वादित्यत्र प्रत्ययान्तरस्य मतुपो निवृत्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्मान्न

भवति, अप्राप्तत्वात् नत्र कस्य चित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः यथा तर्हि नित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थः नित्यग्रहणं, गतिवचनाद्धातो कौटिल्यएव न क्रियासमभिहारइति, तद्वेह कस्मान्न भवति, इष्टत्वाह इष्यते ह्यर्थान्तरेपि यथायोगं छेदादिभ्य आर्हीयः प्रत्ययः तस्माद्यथो क मेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । छेदं नित्यमर्हतीति । ननु न कश्चित् पदार्थों नित्यं छेदमर्हति योपि वैतसादिश्छिन्नश्छिन्नः प्ररोहति सोपि न सदैवच्छेदनार्हः

प्रूढस्तु भवति, यस्तर्हि दस्युवंशादिर्नित्यं छेदनार्हः सप्रत्ययार्थं अपर आह। आभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दो यथा नित्यप्रहसितादाविति। विराग विरंग चेति। विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तत्सन्नियोगेन विरंगनादेशमापद्यते, विरागं नित्यमर्हति वैरंगिकः॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च। प्रत्ययसंनियोगेनेति। तथा च शिरः शब्देन विग्रहो दर्शितः कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थादिति, न प्रयोगार्हे

वाक्ये द्वितीयासमर्थता किं तर्हि यदुपमर्दनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ यच्च ठञ्च, एवं च प्रत्ययाभ्यां संन्नियोग इति द्विवचनान्तेन समासः।

दण्डादिभ्यो यः। उपायविशेषो दण्डो हस्तालम्बश्च, इह दण्डादिभ्य इत्येतावत्सूत्रमनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते, तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यब्विधावुक्तं हनो वध च तद्धितो वेति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथं क्यप्याद्युदात्तत्वं यत्यपि तद्धिते यतो नाव

इत्याद्युदात्तत्वमेव, यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्यान्न यतः अथापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तव्यमापद्यते यदनुवर्तते नानन्तरो य इति, ये त्विभवधमेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां छन्दसि प्रयोगाः इभ्यान्न राजा वनान्यत्ति: तस्मादपि वध्यं प्रपन्न न प्रतिप्रयच्छन्ति अपां मेध्यं यज्ञियमित्याद्याः ते दण्डादिभ्यो यविधानेप्युपपद्यन्ते कथं, दण्डादिभ्यो य इत्यस्या-

वकाशो भाषायां छन्दसि, यदित्यस्त तु दण्डादिभ्योन्यो ऽवकाशः दण्डादिभ्यश्छन्दस्युभयप्रसंगे परत्वाद्यद्भविष्यति तस्मादेते प्रयोगा दण्डादिभ्यो यद्विधीयतइत्यत्रार्थे प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

पात्राद्घंश्च । टकूठञोरपवाद इति । तत्र ठकोपवादत्वमुपपादयति । पात्रं परिमाणमप्यस्तीति । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव तत्र ठकोपवादः परिमाणवचने तु ठञइत्यर्थः ।पात्रिय इति ।पात्र परिमितं तण्डुलादिकं यः

स्थाल्यादिरर्हति सम्भवनधारणक्षमत्वात् स एवमुच्यते, येन वा भुङ्क्ते भोजन-भाजनं संस्कारेण शुद्ध्यति ।

कडंकरदक्षिणाच्छ च । कड मदे, कडतीति कडः कडं करोतीत्यत एव निपातनात्खच् कंडकरं माषमुद्गादिकाष्ठमुच्यते, दक्षो ऽत्साहकर्मणः करणे दुदक्षिभ्यामिनन् इतीनन् प्रत्ययः दक्षिणा । चकाराद्यच्चेति । घंस्त्वनन्तरेऽपि न समुच्चीयते य एव, स्वरितत्वात् कंडकरीय इति । यो बलीवर्दो दुर्जरमपि

कंडकरं जरयितुं प्रभवति स तदर्हतीत्युच्यते । अल्पाच्तरस्येत्यादि । यदा यथासंख्योऽभिप्रेते यस्माद्यदिष्टस्तं दण्डादिषु पठेत् ।

स्थालीबिलात् । क्यतावनुवर्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि न यच्चकारेणानुकृष्टस्तथा सति घन एव प्रसंगात किं तर्हि स्वरितत्वात् अतो न तस्यानुवृत्तिर्दुर्लभेति भावः । पाकयोग्या इत्यर्थं इति । त्रिफलीकृता इति यावत् ।

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ । यज्ञमर्हतीति । स पुनर्यस्य विदुषोऽर्थिनः

शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः स वेदितव्यः । देशस्यानेवविधत्वाद्वच-नम् । यजत्विंग्भ्यां तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानमिति । यज्ञकर्माहतीति । यज्ञकर्मा-नुष्ठानयोग्य इत्यर्थः । ऋत्विक्कर्माहतीति । ऋत्विग्भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणमादित आरभ्या-न्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनं तुरायणं संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषः चान्द्रायणं तपोविशेषः वर्तनं निष्पादनं तत्र पारायणं गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते,

अन्यतरासंनिधावध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् शिष्यस्व त्विष्यते, तथा तुरायण-मुभौ वर्तयत: ऋत्विग्यजमानश्च, ऋत्विक् चरुपुरोडाशादि निर्वपति, यजमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति, यजमान एव त्विष्यते, उभयत्र कस्मान्न भवत्यनभिधानात्

संशयमापन्न: । सांशयिक: स्थाणुरिति । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थ: । अनेनैतदर्शयति, यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयक: संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति न कर्तरि पुरुषे S

नभिधानादिति ।

योजनं गच्छति । क्रोशशतयोजनशतयोरिति । गुणेन नेति प्रतिषेधः संख्याया न भवति, अत एव निर्देशात् शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति वचनाच्च । ततोऽभिगमनमिति । अत्र पंचम्यन्तात्प्रत्ययः ।

पन्थो ण नित्यम् । नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो नैव वाक्ये संभवति, पथिन्शब्देन तु वाक्येऽनभिप्रेते पूर्वसूत्र एव नित्यग्रहणं कुर्यात्, यत्र

पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न भवति, पथः कनोः विधानसामर्थ्यात् प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् । पन्थानं नित्यं गच्छतीति । नन्वयमर्थो न सम्भवति विश्रमस्यावश्यंभावित्वात् सम्भवतु वा कथंचिदादित्यादौ तथापि न तत्रैवेष्यते, उदाहृतं हि पान्थो भिक्षां याचतइति, तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यं परित्यागाभावो वा ।

उत्तरपथेनाहृतं च । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चयइति । प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः तस्य व्याख्यानइति वेतिवद्

वाक्यार्थपरामर्शिनि इतिशब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह। अत्रापीति । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् आक्रान्तएव तु भवति ।वारिजंगलेत्यादि ।वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्प्रातिपदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः ।अजपथशंकुपथाभ्यां चेति । पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये ऽजशंकुशब्दौ पठितव्यौ तथा तु न कृतमित्येव ।मधुमरिचयोरण्स्थलादिति । स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्शब्दस्तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति ।

स्थलपथेनाहृतमिति । गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न दर्शितो मुख्यगमनासम्भवात् । स्थलपथं मधुकमिति । मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ।

कालात् । स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशान्मासाऽयसीत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च ।

तेन निर्वृत्तम् । तेनेति करणे तृतीया, निर्वृत्तं निष्पादितम् अन्तर्भावितण्यर्थं वृत्तिः ।

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । भावीति तादृश एवानागत इति । स्वसत्तया व्याप्स्यमानकाल इत्यर्थः । ननु चेति । यद्यपि क्वचित्कदाचिन्मासमप्यध्येषणं भरणं च क्रियते तथापि यावन्तं कालं क्रियते न तावतः प्रत्यय इष्यते ऽपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिष्यते स चाध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः । अध्येषणभरणे क्रियार्थे इति । अध्यापनादिक्रियार्थे हि तयोः करणम् । फलभूतया क्रिययेति । अध्यापनादिकया ।

ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यतइति । यथा चौरैराहूतेनाग्निना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति चौरैर्दग्धो ग्राम इति ।

मासाद्वयसि यत्खञौ । वयस्यभिधेयइति । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषण भूतं वयोऽप्यभिधेयमिति भावः । सामर्थ्या-दिति । नहि मासमधीष्टो भृतो वेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते भाविन्यपि नांजसा गम्यते जातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णे मासे

यावस्था सैव वयः ततश्च तत्रापि भूतएव मासो वयः प्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञो ञित्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च, मासीनाभार्यः ।

द्विगोर्यप् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब्विधीयते यपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

षण्मासाण्ण्यच्च । औत्सर्गिकोऽपि ठञिष्यतइति । स कथमिष्यमाणो

पि लभ्य इत्याह । स इति । यदि चकारष्ठञः समुच्चयार्थः कथं तर्हि यद्भवतीत्याह । स्वरितत्वाच्चेति । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

अवयसि ठंश्च । चकारोनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थं इति । न तु पूर्ववत् ठञः समुच्चयार्थः तथा च वार्तिकम् अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षं इति।

समायाः खः । सर्वत्रेति । पूर्वत्र, अत्र परत्र च, तेन परिजय्यलभ्यकार्यंसुकरमिति यावत् ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च । द्वैयह्निक इति । अह्ष्टखोरेवेति नियमादसति टिलोपे ऽल्लोपोन इत्यकारलोपः नन्वत्र राजाहः सखिभ्यष्टजिति परत्वाट्टचा भवितव्यं न च महाविभाषया टचो विकल्पः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात् एवं तर्हि समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र न भविष्यति ।

चित्तवति नित्यम् । यदि चित्तवति नित्यं लुग्भवति कथं वर्षं स्याभविष्यतीत्यत्र वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिको

मनुष्य इति, नहि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य चित्वति श्रवणमुपपद्यते एवं तर्हि भूतएवोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते न सर्वत्र एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धस्तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टेर्थे नित्यं लुग् यथा स्यात्स पुनर्विशिष्टोर्थो भूत एव व्याख्यानात् तेनाधीष्टादौ पूर्वेण विभाषयैव लुग्भविष्यति ।

षाष्टिकाः षाष्टिरात्रेण पच्यन्ते । लघुत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च एकवचनेनैव निर्देशे कर्तव्ये बहुवचनेन निर्देशाद्विवक्षितं तदिति मन्यमानं

प्रत्याह । बहुवचनमतन्त्रमिति । तथा च वार्त्तिके षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमित्येकवचनं प्रयुक्ते, प्रयोगबाहुल्यात्तु सूत्रे बहुवचनप्रयोगः षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धान्यविशेष एव प्रयोगो यथा स्यान्मुद्गादिषु मा भूदित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककारेणोक्त तदेतन्निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह । संज्ञेषेत्यादि ॥

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दो पंचवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे, एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ।

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । परिजय्य इत्यस्य विवरणं शक्यते परिजेतुमिति, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्ययादेशः ।

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । मासोस्य ब्रह्मचर्यस्येति । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते तथापि द्वितीया न भवति मासस्य प्रधानत्वात् षष्ठी विषये च

द्वितीया विधानात् । उभयथा हि सूत्रप्रणयनादिति । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रत्ययः । महानाम्न्यो नाम ऋच इति। महन्नाम यासां ता महानाम्न्यो विदामघवन्नित्याद्याः नित्यं संज्ञाछन्दसोरिति ङीप् महानाम्नीश्चरतीति चरणमनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति तत्सम्बद्धचरित व्रतं तच्छब्देनोच्यते, तत्र च स्वलिंगसंख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त-

तइति । महानाम्नीश्चरतीति विग्रहः । माहानाम्निक इति ।भस्याढे तद्धिते पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः । आन्तरदीक्षादिभ्यो डिनिरिति । डित्करणमष्टाचत्वारिंशतष्टिलोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन सिद्धम् । अष्टाचत्वारिंशक इति वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्टचत्वारिंशच्छब्दो वर्तते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति । चातुर्मास्यानामिति ।अभिधेयबहुत्वाद्बहुवचनं, किमिदं चातुर्मास्या-

नामिति तत्राह । चतुर्मासारख्यो यज्ञे तत्र भव इति । चातुर्मास्यानीति । संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषस्तस्य चत्वार्यवान्तरपर्वाणि तदपेक्षं बहुवचनम् । चातुर्मासीन्ति । तत्र भव इत्यैवाण् सिद्धस्तस्य द्विगोर्लुगनपत्यइति लुकि प्राप्ते पुनरण विधीयते, कालाट्ठञित्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च, अपर आह, यथाकथं चित्कालवृत्तिभ्योपि ठञ इष्टत्वाट्ठ येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण् विधानमिति ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः सोपसर्गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाद्वा कः । आख्याग्रहणमिति । आङ्पूर्वस्य ख्या इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । आख्यग्रहणमिति ह्रस्वान्तपाठस्तु युक्तः । अकालवाचिनोपि यथा स्यादिति स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकर्तुमिति भावः । नन्वेकाहादयः क्रतुशब्दा स्तत्राहः शब्दः कालवाची न समुदायः कथन्तरव गृह्येरन्नत आह । प्रग्वतेरिति । ननु याग्निष्टोमस्य दक्षिणा

साग्निष्टोमे भवति तत्र बह्वचोन्तोदात्ताठञ्, क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध्यति, न सिद्ध्यति, व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्त्तते नामग्रहणाच्च व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम् किं च द्वयोर्वाजपेययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी अत्र न प्राप्नोति तदन्तविधेरभावात् सत्यपि वा तदन्तविधौ द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, इह तु प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति तदन्तविधिश्चास्ति, लुक्च न प्राप्नोति, अप्राग्दीव्यतीयत्वादनार्हीयत्वाच्च ॥

तत्र च दीयते कार्य्यं भववत् । हैमनमिति । यद्यपि भववत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं तथापि सर्वत्राण्व तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययेतिदिष्टे तत्सन्नियोगशिष्टस्तलोपोपि भवति । वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति । कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद् व्याख्यातम् । अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमिति । यद्येवमग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्रयज्ञाख्येभ्यो दीयतइत्यनेनैव सिद्धं, तथा यन्मासे कार्य तन्मासे भवं भवति ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्।

अत्राहु: । द्वयोर्मासयो: कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्युपगमात् कालाट्ठञित्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ-द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्मान्न भवति यावता वति: सर्वसादृश्यार्थ इत्युक्तं सत्यं प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो न लुक इति, तदपरे न सहन्ते ।वति: सर्वसादृश्यार्थस्तत्र यथा भवे तदन्तविधिर्न भवति एवमत्रापि न भवितव्यम् एवं च कृत्वा तत्र च दीयतइत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति

विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र भववदित्यस्याभावात्, द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाज-पेयिकी, सूक्ष्मदृशामेष संथा: ।

व्युष्टादिभ्योण् । व्युष्टशब्द: कालवाची दिवसमुखे वर्तते तत्साहचर्या-न्नित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेस्तत्र चात्यन्तसंयोगे द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेपि द्वितीयान्तात्प्रत्यय: नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येतत्प्रत्याचष्टे । न

वक्तव्यमिति । न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।कथमित्याह । अत्रैव पठितव्यास्त इति ।
आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं भवति, अन्यथा तत्रैव पठ्येरन् उपसंख्यानं
वा क्रियेत् को विशेषः अणग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्तिष्यते,तेनाणेव भविष्यति
न चैवं व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालाट्ठञित्यस्य प्रसंगः पूर्वेणैव ठञः सिद्धत्वात्
सत्यम्, आदिशब्द प्रकारवाचीत्युक्तं तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदा चित्प्रवर्त्तेत,तदा
क्तः स्यात् पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।तृतीयासमर्थाभ्यामिति । तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति, हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति, प्रत्येकमर्थसंबन्ध इति, ननु यथासंख्यं प्राप्नोति तत्राह । यथासंख्यमत्र नेष्यतइति ।प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति ।अर्थस्तावत्सम्भवति यथाकथाच दत्तमित्युक्तेऽनादरेण दत्तमिति प्रतीतेस्तावन्मात्रमेव

सम्भवति मात्रशब्दस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति ।नन्विति । यथा कथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ।

सम्पादिनि । सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह । गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति ।कर्णवेष्टकं कर्णाभरणम् । वस्त्रयुगेणेति । कुमतिचेति णत्वम् ।

कर्मवेषाद्यत् ।कर्म व्यायामः वेषः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । अलमर्थे चतुर्थीति । अलमर्थे

चतुर्थीति । अलमर्थे प्रभवतीत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः । सक्तुमांसौदनाद्विगृहीतादपीति । अपिशब्दात्संघातादपि साक्तुमासिकः औदनिकः साक्तुमांसौदनिकः ।

कर्मण उकञ् । कार्मुकं धनुरिति । अन्यत्र तु न भवत्यनभिधानात् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति । इह तु समय इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुंगित्वेपि

तदिति नपुंसकनिर्देशः तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम् इह तु वाक्यभेदेन-संबन्धः यदाह । यतत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेतद्भवतीति ।

ऋतोरण् ।उपवस्ता प्राप्तोस्येति । उपवस्ता उपवासस्य कर्ता स प्राप्तोस्य औपवस्त्रमुपवासः प्राशित्रं ब्रह्मभागः ।

छन्दसि घस् ।ऋत्विय इति ।सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते ओर्गुणो न भवति ।

कालाद्यत् । काल्यस्ताप इति । प्रातः काले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ।

प्रकृष्टे ठञ् । प्रकर्षेणेति । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृष्य कथनमेतत् एवं प्रकृष्टे प्रकर्षे । वर्तमानादिति । प्रकर्षविशिष्टेर्थे वर्तमानादित्यर्थः न त्वत्र नपुंसके भावे क्तो दर्शितः कर्मणि क्तान्तोयं प्रकृष्यते स प्रकृष्टे इति, अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति विग्रहो न घटेत । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति ।

अन्यथानन्तरस्य यतोनुवृत्तिराशंक्येत् ।

प्रयोजनम् । प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनं करणे ल्युट् किं पुनस्तत्फलं यथाहुः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति, इन्द्रमह इन्द्रोत्सवः ।

विशाखाषाढादयमन्थदण्डयोः विशाखा प्रयोजनमस्येति । विशाखाषाढशब्दो रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते तयोर्यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, मंथो विलोडनदण्डः तस्यैवाधारभूतो ऽवष्टाराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये उभयं

मिलितमित्यपरे, आषाढो व्रतिनां दण्ड: । श्रद्धा प्रयोजनमस्येति । अत्र करणं प्रयोजनम् ।

अनुप्रवचनादिभ्यश्छ: । विशिपूरीत्यादि । विश प्रवेशने, पूरी अप्यायने पत्लृ गतौ रुह बीजजन्मनि, एता: प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति विहितस्य तस्माद्विवद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येय: केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वासंभवात्सामर्थ्या-त्तदन्तग्रहणम् । गृहप्रवेशनीयमिति । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारो-

हणशब्दानां प्रपंचार्थः पाठः ।स्वर्ग्यमिति । ठञि प्राप्ते यद्विधिः ।पुण्याहवाचनादिभ्य इति । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं मा भूदिति लुग्वचनम् ।

ऐकागारिकट् चौरे । एकागारं प्रयोजनमस्येति ।एकशब्दोऽसहायवचनः असहायं हि गृहं मुमुषिषतश्चोरस्य प्रयोजनं ससहाये तु गृहे मोषितुं न शक्यते । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ।एकागारं चरद्भैक्ष्यं तत्पुरा-

णमुनेर्वर्तमिति शास्त्रादेकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां स एवमुच्यते नन्वेवमप्येकागाराच्चौरे ठञेव नियमार्थं वक्तव्यः किं निपातनेन टकारेण वा प्रयोजनमत आह । टकारः कार्यावधारणार्थं इति । अवधारणमेव दर्शयति । ङीबेव भवति न ञित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव नन्वेवं ञित्स्वर-निवृत्तिरेव निपातनस्य प्रयोजनमिति चौरे नियमो नोपपद्यते न, अनेकप्रयोजन-त्वान्निपातनस्य, माभूद्वा नियमः भिक्षां कस्मान्न भवत्यनभिधानात्‌यथा तु

भाष्यं तथा ञित्स्वर एवेष्यते, तत्र हि सूत्रमिदं प्रत्याख्यातमैकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति, प्रयोजनमित्यत्र ठञ् प्रकृतस्तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः इकट्प्रत्ययमिति । इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धम् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने । आकालिकडिति निपात्यतइति । समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति । समानकालशब्दस्येत्यादि । सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यतइति वक्ष्यमाणेनैव सम्बन्धः । आद्यन्तयोश्चेतद्वि-

शेषणमिति । एतत्समानकालत्वमाद्यन्तयोर्विशेषणं निपात्यते आद्यन्तवचन-इति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः इकट् च प्रत्यय इति । स्वार्थे, अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे, तदाह । समानकालावाद्यन्तावस्येति । समानकालौ एककालावित्यर्थः आदिर्जन्म अन्तो विनाशः न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भव इत्यव्यवहित-कालत्वमेककालत्वं, निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति प्रतिपत्तिः तदाह । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः इति । आकालाद्वंश्चेति

वार्त्तिककारो मन्यते, न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो निपात्यो नापीकट् प्रत्ययः किं तर्हि आकालट्ठंश्चेति सूत्रं कर्तव्यं, चकारः प्रकृतस्यैव ठञः समुच्चायार्थः किमिदमाकालादिति, आवृतः कालोस्येत्याकालः न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति उत्पत्तिकालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति, एवं ह्युत्पत्तिकालएव विनाशोस्यावृत इति भवति प्रत्ययः ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्तवचने विषयइति । तत्र ठ, पक्षे ङीबाद्युदात्तत्वं च भवति

प्रत्ययान्तरनिपातने तु पद नाद्युदात्तत्वं सिद्धयति, तदाह । आकालनिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति । वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं मन्यमानो नित्स्वरं नेच्छति तन्मते निपातनापेक्षायां समुच्चयार्थश्चशब्दः निपातनं च कर्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति, आकालशब्दस्य चोक्त स्वार्थः स्वार्थिकश्च ठन् आद्यन्तविषया चा वृत्तकालता अपर आह । आवृत्तः काल इति तत्पुरुषोऽयं ततोऽस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इति सर्वथा निपातन-

स्य ठनश्चैक एवार्थः समानकालावाद्यन्तावस्येति, अन्ये वर्णयन्ति,येषां वर्षादीनां यस्मिन्नेव काले मध्यह्लादावुत्पत्तिस्तस्मिन्नेव द्वितीयदिवससम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि तस्मात्कालादनुवर्तन्तइति कृत्वा,तेषां तद्यन्तयोरेक एव कालो भवति मध्याह्लादिरिति॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीतिः।एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियाग्रहणमिति ।

दर्शयति निर्देशानुरोधे तु प्रथमनिर्दिष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोऽध्याहार्यः स्यात्, यत्तु तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तं न क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तं यदाह । तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे इति । तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणं सामान्योपक्रमत्वात् हितं भद्रा इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्देशः । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते इति ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं वोच्यते न ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वमत्यन्तभेदात यत्र तु किं चित्सामान्यं

कश्चिच्चा विशेष: स एव विषयस्तुल्यताया: स्यादेतत् । ब्राह्मणसहचरितायामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्ति: ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, कोऽर्थ, यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्तत इत्यर्थ: वर्त्तनमध्ययनादिक्रियानुष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणमयुक्तं क: पुनर्मुख्य: क्रियावाची पचत्यादीनां तावत्क्रियावाचीनामप्रातिपदिकत्वादसत्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न सम्भवति, अव्ययकृतान्तु कृत्वा हृत्वा कर्तुं

हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा पंचकृत्वा: कृत्वेति कृत्वोर्थोत्पत्ति-र्भवति तथाप्यसत्वभूतार्थाभिधायित्वा तृतीयान्तत्वाभाव: घञादयश्च धात्वर्थस्य सिद्धतायां भवन्त: सत्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचना: अत एव हि तत्र कृत्वोर्थप्रत्ययाभाव: नहि भवति पंचकृत्व: पाक इति, भवति तु पंचपाका इति यथा पंचघटा इति भवति न तु भवति पंचकृत्वो घट इति, भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्यय: घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो

न भवति ननु पंचकृत्व: शयितव्यमिति कृत्वसुचो दर्शनाक्शयितव्यादय: क्रियावचना-
स्तत: किं राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादिरवकाश: स्यात् तथा
स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात् तथा नर्तितव्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति
तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति तथा
घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोऽप्यवकाश: तदेवं
प्रत्ययार्थाविशेषणेऽपि क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोऽपि क्रियैव भवति नक्षक्रियया

क्रिया तुल्या भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थविशेषणे सुतरामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ।उच्यते येनोपमीयते यश्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणो धर्म एतत्त्रयमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्तते, तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदा सावश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रपद्यते ततश्च सामर्थ्याद्मतपूर्वंगत्याश्रयणं यस्यार्थस्य क्रियारूपतापूर्वमभूत संप्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्वभावापन्नोपि

तृतीयान्तवाच्यः परिगृह्यते तदेवं संप्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वक्रिया-रूपार्थवाचिनः शयितव्यादयोऽपि गौणा एव, गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणा-दीनामपि सम्भवतीति तेभ्योऽपि भवति प्रत्ययः तेषां तु न कस्यांचिदपि दशायां मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतावांस्तु विशेषः यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीत इत्यन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यात् तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः क्रिया तु साधारणो

धर्म इति युक्तं न युक्तमेवं हि यथा ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रियोऽध्ययनेनेति द्रव्य-निष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेपि स्यात्, ततः किमव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिंगसंख्यायोगित्वात् स्वरादिषु पाठाद्भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे न उद्वतो निवतो यासि, किं च पाठाद्भवतु संज्ञा लिंगसंख्याकारकशक्तियोगस्तु केन वार्यते स्वः पश्येत्यादिवत् लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं प्रतीयते न तद्वतोर्द्रव्ययोः यत्पुनरुक्तं साधारणो धर्मोपेक्षणीय

स्यादिति, नैष दोषः । वक्त्रञ्च मुखमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुप्राप्ता अपि कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते तस्मात्सुष्ठूक्तं यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । गुणात्तुल्यइति । गुणैस्तुल्य इति पूर्वसदृशेति तृतीयासमासः । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति । पुत्रस्य यादृशं स्थौल्यं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ।

तत्र तस्येव । किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वेणैव सिद्धं, नसिद्ध्यति, तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थात् एवं तर्हि तुल्यार्थैरिति या तृतीया तयेव शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्तास्तद्यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति, ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेव ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति, ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य

एवं ब्राह्मणइव क्षात्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षात्रिये वर्त्ततइति, ततश्च तृतीयान्ता-देव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति तथा च पूर्ववत्सन इति पंचम्यन्ताद्वतिर्दृश्यते एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वत्र क्रियातुल्यत्वे प्रत्ययः तत्रावश्यं क्रिया-ग्रहणं कर्तव्यं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ माभूदित्येवमर्थः। ततश्च द्रव्यगुणयो-स्तुल्यत्वे वर्तिन स्यादिति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेन विधीयते॥

तदर्हम् । तदिति द्वितीयासमर्थादिति । अर्हशब्दः पचाद्यजन्तस्तद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं, निपातनात्तु द्वितीया, अपर आह, विग्रहवाक्याभिप्राय-मेतत्, यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन विगृह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति सूत्रे त्वर्हमिति कर्मोपपदादचुप्रत्ययः कृत इति, इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते यत्तदर्हं क्रिया चेत्सा भवतीति राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते, इह न भवति राजानमर्हति छत्रं ब्राह्मणमर्हति दधीति, यद्येवं राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयणेन पूर्वेणैव वतिः

सिद्ध: इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावेन तन्निबन्धनस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तौ वतिरनेन विधीयते, अत्रापि राजत्वेन ये प्रसिद्धा भरतादयस्तउपमानानीदानींतनानामिति सिद्धो वतिः यदा तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते भरत इति तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः विनीतवदुपस्थितं विच्छेद कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति गम्यते न तु सादृश्यं, उक्तं च ॥

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।
उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ।

इति । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन तथा चैवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इव वैयाकरणो ब्रूते, रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति उक्तं ।

तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।
संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् । इति ॥

उपसर्गाश्छन्दसि धात्वर्थे । ससाधने धात्वर्थइति क्रियामात्रं धात्वर्थस्तत्कथं ससाधनइति लभ्यते, उच्यते, इहार्थग्रहणं न कर्तव्यं धाताविल्येव सिद्धं कथं पुनर्द्धातो नामोपसर्गो वर्तेत शब्दे शब्दासंभवादर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते सथा धातुसंबन्धइत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा विज्ञायेत धातुर्धात्वर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादिति ससाधने धात्वर्थइत्यस्याप्ययमेवार्थो धात्वर्थविशिष्टे साधनइति न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थइति, उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यद्युत

श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिषन्ति यथा आगच्छतीति, यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः निष्कौशाम्बिरिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं घत्वर्थइत्युक्तम् उद्गतानि निगतानीति । वनानां विशेष्यत्वान्नपुंसकत्व मुक्तो निवतइति तु छान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते यच्चास्माभिरुक्तं क्रिया गुणभूता साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिरिति तदप्यनेन दर्शितं, साधनशब्दे न शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते न शक्तिमात्रमिति लिंगसंख्यायोगादन्वर्थाव्ययसंज्ञा न

भवति ।

तस्य भावस्त्वतलौ ।तस्येदमित्यस्यापवादोयं भावशब्दोयं भवतेश्चेति वक्तव्यमिति णप्रत्ययान्तोस्त्येवाभिप्राये यथायं भाव इति, अस्ति च पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा हि भावशक्तय इति,अस्ति च शृंगारादिषु स्थायीभाव: संचारीभाव इति घञन्तस्तु भवत्यर्थकर्तृवर्जिते च कारके वर्तते,भवत्यर्थ तिश्चानेकार्थ: तद्यथा तत्र भव इति सत्तार्थ: धान्यानां भवन इत्युत्पत्त्यर्थ: इत्थंभूतइति प्राप्त्यर्थ:भूष्णुर्भूतिकाम इति समृद्ध्यर्थ: यस्य च भावेन भावलक्षण-

मित्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः ततश्च तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसंग इत्यत आह । भवतोस्मादित्यादि ।यस्माद्गोत्वा- देर्हेतोर्गवादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्तते गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिन्नाकारः प्रत्ययो भवति सोर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यते, तत्र भवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् न तु हेतौ केन चिद्घञ् विहितः तस्माच्छ्रिणीभुवोनुपसर्ग- इति करणे घञ् द्रष्टव्यः अभिप्रायादीनां चानभिधानान्न ग्रहणमुक्तं च यस्य

गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति, गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीतिगुणग्रहणं, भावाद् विद्यमानत्वात् द्रव्यमिति विशेष्यभूतःसत्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते तस्मिन् शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिः स त्वतलोरभिधेय इत्यर्थः तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे

भावप्रत्ययो रूपत्वमिति ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचा-
रान्मतुब्लोपाद्वा, तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो, गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः
गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्तन्ते तेभ्यः
परिमाणे गुणे भाव प्रत्ययः षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्य
विशेषे प्रत्ययः गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः
तथा ह्यर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्द स शब्दार्थ इति, शब्दस्वरूपमेव

तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत् द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातो प्रत्ययः समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः संबन्धः प्रतीयते पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्यिसंबन्धः केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मतेऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः समासकृतद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र

रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति, रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुणएव भवति न तु संबन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावात् गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानं न तु भेदा-

श्रया मत्वर्थीयोत्पत्तिरित्याख्यायतेऽव्यभिचारिसंबन्धात् सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणाद् न संबन्धे प्रत्ययः राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः घवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदायः कुत्वमित्यादौ

संज्ञास्वरूपे संविष्वध्यस्ते प्रत्ययः अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः ।उक्तं च ।

जातिगुणाज्जातिगुणे समासकृतद्धिताच्च संबन्धे ।
डित्थादेः स्वरूपे धवखदिराज्जातिसंघाते ॥

इति । इह तु नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नानाशब्दोऽ सहभूतेर्थे वर्तते सहशब्दश्च सहभूते युगपच्छब्दोऽपि युगपद्भूते ततोसत्त्वभावादौ भावप्रत्ययः एवमन्यत्रापि यथासम्भवन्द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति

युगपद्भावेन नञर्थेन च संबन्धे विवक्षिते पूर्वं नञ्समासः पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वात्त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः तलि लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः न वा सापेक्षत्वाद्ब्राह्मणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते, नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात् नैवं प्रधानमत्र ब्राह्मणपदमुत्तरपदार्थप्रधानो हि नञ्समासः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति

वा छन्दसि छन्दसि विषये क्वचित्पूर्वन्त्व तलौ पश्चान्नञ्समासः अयोनित्वाय अशिथिलत्वाय अत्र नञ्स्वर एव भवति, क्वचिद्विपर्ययः त्वतल्व्यतिरिक्ते भाव-प्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते पश्चान्नञ्समासस्तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वान्नञ्स्वर एव भवति, अशौक्लयमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः पूर्वं नञ्समासे न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञेव न स्यात्सत्यपि वा ष्यञि नञो वृद्धि स्यात् ज्ञापकात्सिद्धं यदयं युवादिषु पुरुषासे हृदयासइति

नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलापवादप्रत्ययो नञ्ञ्थापेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं बाधित्वा भवतीति ।

आ च त्वात् । प्रथिमेति । तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः र ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रादेशः । पार्थिवमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् अपवादैरित्यादि । इमनिजादीस्त्वतलोरपवादान्वक्ष्यति तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरितत्वादेव त्वतलावनुवर्तिष्येते तेनापवादविषये

भविष्यतः । तन्न । इत उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकांक्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रे विधानादाकांक्षाया अभावान्नैतच्छक्यं विज्ञातुमनुवर्तेते त्वतलाविति । कर्मणि च विधानार्थमिति । येभ्य एव कर्मणि ष्यञादिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि भवतो न तु इयात्प्रातिपदिकमात्रात् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थ इति । अन्यथा स्त्रीपुंसाभ्यामित्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भवनाद्ये र्थास्तानपेक्ष्य तत्रैव प्रदेशे नञ्स्नञोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावान्नेमनिजादिवत्समावेश-

सिद्धिः परिभाषात्वेपि यथोद्देशपक्षे स्त्रीपुंसाभ्यामित्यत्रैव प्रकरणे नञ्स्नञौः सन्निधिर्न पुनरिमनिजादिमध्येकार्यकालपक्षेपि प्राग्भवनाद्ययेथास्तत्र नञ्स्नञ्-भ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदि तावद्भावइत्यर्थविज्ञानमात्रएव नञ्स्नञोरुपस्थानं तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति तदस्मिन्प्रदेशे सन्निधानेप्या च त्वादित्यस्मात्पूर्वौ भवतः अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानंतरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः सर्वथा

आ च त्वादित्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र कर्मणि नञ्स्नञोरुपस्थानं नाशंकनीयं प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यसंबन्धात् अधिकारपदौ तु प्रतिसूत्रमुपस्थानान्नञ्स्नञोरिमनिजादिष्वन्तर्भावादा च त्वादित्यैव नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशः सिध्यति । अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्ववोपस्थानं ततोऽधिकारपदोऽपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्स्नञ्भ्यां समावेशो वाच्यः ।

१.३/न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं वारयति । इत उत्तरे ये प्रत्यय इति । एतच्चा च त्वादिति संबन्धाल्लभ्यते । चतुरादीनीति । चुरादयन्तास्तत्पुरुषान्नञ्पूर्वानित्यर्थः नतु पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यःउत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः यत्र तर्हि

स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्यग्भवति, हायनान्तादण् भवति; इगन्ताच्चलघुपूर्वात् योपधाद्गुरुपोत्तमाद्वुञिति तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसंगस्तद्दर्शयति । वद्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वमपतितेति । तत्वा च त्वादिष्वधिकारइत्युक्तं ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलोरप्यधिकृतयोर्विधानं ततः किं यक इव त्वतलोरप्ययं प्रतिषेधः प्राप्नोतिअस्त्वेवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधस्तस्य भाव इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतोबाधकाभावात् यदि पत्यन्तादिष्वे-

वास्योपयोगः पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यं तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्तिष्यते, एवं तर्हि तत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चोक्तं तदन्तविध्यभावादप्रसंग इति, एवं तर्हि तज्ज्ञापयति अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्पृथ्वाद्यन्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति, न विद्यन्ते पृथ्वो यस्य अपृथुः परमपृथुः । तस्य भाव इति । नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य

पटवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्यं दर्शितं तस्मादिहास्य करणे प्रयोजनं चिन्त्यम् आचतुर्थमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा वावचनमणादिसमावेशार्थमिति । इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याः त्वतलोस्तु समावेश आ च त्वादित्येव सिद्ध इत्याह । त्वतलौ तु सर्वत्र भवत एवेति ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च । वर्णविशेषवाचिभ्य इति । स्वरूपग्रहणं तु न भवति यदि स्याद् दृढादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत् वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनां दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात् अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणात्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति, कथं दृढादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तन्तेऽतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते एवञ्च वर्णदृढादीनां गुणववचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजर्थम् । औचिती याथाकामीति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्

ङीष् हलस्तद्धितस्येति यलोपः ।वैयातिलाभमतिमनः शारदानामिति ।विशब्दादुत्तरे ये यातादयस्तदन्तानां समासानामनन्तरं ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वं वियातता, वियातिमा वैयात्यं विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा वैलाभ्यं, विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यम् इगन्तत्वादणपि भवति, वैमतं विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं विशारदत्वं विशारदता विशारदिमा वैशारद्यम् ।समो मतिमनसोरिति । सम उत्तरे ये मतिमनसी तयो समासयोरनन्तर

समनरता

ष्यञ् भवति समतित्वं समतिता समतिमा सांमत्यं, पूर्ववदण् सामतं,समनरत्वं समनिमा सांमनस्यम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । कर्मशब्दः क्रियावचन इति । न साधनकर्मवचनः क्रियाया हि साधनं सम्भवति सत्वशब्दाश्च गुणवचनब्राह्मणादयोऽतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा सबंन्धः क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं नहि तत्र क्रियाभिधीयते, किं तर्हि तत्कृतो ग्रन्थः

अत्राहुः । क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययविधानमौपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति, अपर आह । सूत्रे यः कर्मशव्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशव्दस्तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म क्रिया-कार्यमित्यर्थः तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । ब्राह्मणादिराकृतिगण इति ।अवृत्कृतत्वात् । एतदेवोपपादयति ।आदिशव्दः प्रकारवचन इति । किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां चानुक्रमणं केषांचित्प्रपंचार्थं केषांचित्त्वार्थं प्रत्ययविधानार्थं केषांचिद्वाधकबाधनार्थम् तत्र ब्राह्मणशव्दात्प्राण-

भृज्जातिलक्षणेऽञि प्राप्ते माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे वुञि, अर्हति नुम् चेति नुमर्थः पाठः अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः आर्हन्त्यं चौरपूर्वयोर्मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते सोऽपि भवत्येव, आराधयादीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वादञि कृते तस्य च कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनमिति लुकि गोत्रवुञि प्राप्ते पाठः एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थे विधानार्थं तथा च वार्त्तिके प्रयोगः आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति, अक्षेत्रज्ञानीश्वरशब्दयोर्नञ्पूर्वादिति निषेधे प्राप्ते

बाल्शिशव्दाद्योर्लक्षणेऽञि प्राप्ते राजशव्दस्य पुरोहितादित्वाद्यकि प्राप्ते गणपत्यधिपत्यो: पत्यन्तलक्षणे यकि,शेषाणामलसादीनां पाठ: प्रपंचार्थ: सर्ववेदादिभ्य: स्वार्थे इति। सर्वे वेदा: सर्ववेदा: पूर्वकालेति समास: सर्ववेदानधीतइत्यण् सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक् सर्ववेद एव सार्ववेद्य: चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति।चतुरो वेदानधीतइति तद्धितार्थे द्विगु: अणो लुक् चतुर्वेद एव चातुर्वेद्य: क्व चित्तु चातुर्वेद्यस्येति पाठ: तत्र 'सिद्धयइति शेष: चतस्रो विद्या अधीतइत्यादि

पूर्ववद् विद्यलक्षणकल्पसूत्रान्तादिति ठक् पूर्ववल्लुक् चतुर्विंद्य एव चातुर्वैद्यः ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च । स्तेन चौर्ये, पचाद्यच स्तेनः ।नशब्दस्येति । एतेन संघातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति वर्णग्रहणे तु नकारलोपे कृते ऽकारस्य यस्येति लोपः तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादयादेशः प्राप्नोति, ननु संघातग्रहणेप्यलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोति, सिद्धोन्त्यलोपो यस्येति चेति, तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति

च परिभाषां पठन्ति । स्तेनादिति योगविभागं कुर्वन्तीति । भाष्ये 5 नुक्तमपि सैन्यशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यादिदमुक्तम् ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । इह कपिज्ञाती द्वौ भावकर्मणी चार्थौ द्वावेवेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् हायनान्तयुवादिभ्योण् द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रेत्याशंक्याह । यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति । तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । राजासइति । राजशब्दो ऽसे ऽसमासे यकमुत्पादयति, राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् असइति किम् । आधिराज्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्यते तथाप्ययमेवासइति प्रतिषेधो ज्ञापयति अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्तविधिरिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति, अपर आह । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थं इति, तथा चावेष्ठ्य-

धिकरणे शाबरभाष्यउक्तं तस्य कर्मणि ष्यञिति ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । प्राणभृतः प्राणिनः प्राणिग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थं, प्राणभृद्ग्रहणात्तृणत्वं तृणतेत्यादौ न भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति, यत्त्विहेगन्तं लघुपूर्वं तस्मात्परत्वादण् भवति तन्निम् उद्गात्रादिषु यऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्तेञ् विधीयते सुष्ठुदुष्ठुभ्यां गुणवचनलक्षणे ष्यञि वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽ

णि शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः ।सुभगं मन्त्रइति । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽणुत्पादयति, महते सौभागाय, सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् हृद्भगसिन्ध्वन्त इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, अत एव मन्त्रे क्व चिदण् न भवति, सौभाग्यमस्यै दत्वाय ।

हायनान्तयुवादिभ्योण् । हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयोरस्विधानम् यौवनमिति ।अन्नणीति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्वुञपि भवति, स्थविरशब्दस्य

वयोलक्षणे ऽञि प्राप्ते पाठः हौतृशव्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञ्येव ।पुरुषात्इति पुरुषशव्दो ऽसमासे ऽणमुत्पादयति पौरुषं प्राणभृज्जातिवाचित्वादञ् प्राप्तः मनुष्यजातिवचनो ह्यसौ न पुंसशव्दपर्यायः पुल्लिंगवचनः स्त्रियामपि दर्शनात् तस्यामस्यां च पुरुषीश्च धेनुके दद्युरिति असइति किम् राजपुरुषत्वं कमण्डलुशव्दस्योगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतल्निवृत्यर्थः पाठः । हृदयात्इति ।हृदयशव्दोसमासेणनुत्पादयति, हृदयस्य भावो हार्दं, हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृद्भावः

असङ्केतिकम् अहृदयत्वं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समास-प्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः । कुशलादीनां चोत्रशान्तानां ब्राह्मणादित्वात्ष्यञपि भवति ।श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति । यदा श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइत्यत्र छन्दसः श्रोतृभावो घश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा घलोपः यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्षस्तदा घशब्देन य इति रूपं लक्ष्यते क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र यलोपे संघातग्रहणं वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येतिलोपे सति इकारस्य यणादेशप्रसंगः संघातलोपे

त्विकारस्य यस्येति लोपः सर्वथा श्रौत्रियस्य भावः श्रौत्रमिति ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यतइति। यद्येवं पूर्वशब्दोवयववचनो व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये पक्षे यस्य सर्वपूर्वो वर्णो लघुस्तस्मादेवेष्वणुप्रभृतेः स्यात् द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योपि स्यात् यदा लघुः पूर्वो भवतीत्याशंक्यावयववचन एव पूर्वशब्दः सोप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्तते तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्वपूर्वः प्रतीयते, इह तु संनिधानादिक एवेति दर्शयति । लघुः पूर्वो

यस्येत्यादि । तेनेति । लघुपूर्वेणोगन्तेन अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यतइति लघुपूर्वेणोका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्धत्वात् । कथं काव्यमिति । कावमिति भवितव्यमिति प्रश्नः ।

योपधाद्गुरुपोत्तमाद् वुञ् । त्रिप्रभृतीनामित्यादि । एतच्चाणिञोरनार्षयोरित्यत्र व्याख्यातम् । सहायाद्वेति वक्तव्यमिति । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । यः पत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्युक् प्राप्तः यस्तु हायनान्तस्तस्मादण् प्राप्तः । अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् ष्यञ्, प्राप्तः चौरधूर्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव, युवशब्दाद्युवादित्वादण् शेषेभ्यस्त्वतलौ । अमुष्यपुत्रेति । निपातनात्षष्ठ्या अलुक् ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ।गोत्रवाचिन इति । अपत्याधिकारदन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तादिति

यावत् । अपर आह प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति । चरण-वाचिनश्चेति । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु पुरुषेषु रूढः अनयोश्च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यञ् प्राप्तः । प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयो-रिति । यथासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यतइति पूर्वमेवोक्तम् । श्लाघादिषु विषयभूतष्विति । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्यया-र्थयोरधिकृतत्वात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणं ये ते भावकर्मणी श्लाघादयश्चेते

भवत इति असम्भवात् शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भाव: न च गोत्रचरणशब्दानां, श्लाघादय: प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धि: तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणो: साध्यतया विषयभूतेष्वित्येवार्थ: ।तदवेत-स्तत्प्राप्त इति । इणा० प्राप्त्यर्थत्वात् ।तज्ज्ञो वेति । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते ।गार्गिकयेति आपत्यस्य चेति यलोप: ॥

होत्राभ्यश्छः ।होत्राशब्द ऋत्विजां वाचक इति । जुहोतेस्त्रन् स्वभावतश्चायमृत्विक्ष्वपि स्त्रीलिंगः । अच्छावाकीयं ब्राह्मणाच्छंसीयमिति । वेदे स्त्रीलिंगतापि दृश्यते, सोऽस्याच्छावाकीयांकुर्यादिति।

ब्रह्मणस्त्वः ।नेति वक्तव्यइति । छप्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावस्त्वतलावित्येव प्रत्ययः सिद्धः विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति भावः । यस्तु जातिशब्द इति । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां पंचमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। धिनोतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ण्यत्, अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोपः इकारस्य चात्वं धिनोतीतिधान्यं धान्यमसि धिनुहि देवानिति हि दृश्यते, धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्तरि षष्ठी, भवनमित्यधिकरणे ल्युट् क्रियाशब्दत्वात् क्षेत्रम्। भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनमिति। एतेनोत्पत्तिवचनोऽत्र भवतिर्गृह्यते न सत्तावचन इति दर्शयति। एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्ल-

भ्यते, क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमाचष्टे, नहि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति । मुद्गानां भवनं कुसूलमिति । असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः किं च भवनशब्दो गृहे रूढ इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसंग इत्यपि शक्यते वक्तुं, यदि तर्हि क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन धान्यानामिति शेषलक्षणा षष्ठी क्षेत्रं प्रत्ययार्थः, न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्याद्यनेकार्थत्वादतिप्रसंगः

धान्यसंबन्धादुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येष्यते, तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् । अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः वृत्तिकारेण तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः

विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पक्षे खञपि भवतीति तेषां धान्यत्वात्

उमाभंगयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तं धान्यान्येव हि चमकानुवाकेषु पठ्यन्ते व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इत्यादीनि तान्येव धान्यानि, न, चोमाभंगावत्र पठ्येते अत आह । उमाभंगयोरपि धान्यत्वप्राश्रितमेवेति । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद् धान्यानामपि केषांचित् कोद्रवादीनामपाठात् तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः तत्र शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतिः तत्र चोमाभंगे अपि पठिते तस्माद्युक्तमेव यताभ्यामपि पचो चरुर्भवतीति ॥

सर्वचर्मण: कृत: खखौ । तृतीयासमर्थादिति । कृतइति प्रत्ययार्थे चर्मण: करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्ति: सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्देश:, सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्ये सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य संबन्ध इति कश्चिद्भाम्येवं प्रत्याह । सर्वशब्दश्चात्रेति । कथं तर्हि समास इत्याह । तत्रायमिति । अस्मादेव निपातनादिति भाव: किं पुन: कारणं सर्वशब्द: कृतेन संबद्ध्यते न चर्मणेत्याह । सर्वश्चर्मणेत्यादि । सर्वश्चर्मणा कृत

इति योऽयं वाक्यार्थोऽस्मिंस्तद्धितवृत्तिरिष्यते यदि चर्मणा संबद्ध्येत ततो यदि सर्वचर्मेति षष्ठीसमासस्ततः सर्वसंबन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात्, अथ कर्मधारयस्ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते, तस्मात्कृतेनैव संबन्धो न्याय्य इति भावः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । दृश्यतेऽस्मिन्दर्शन इत्यधिकरणे ल्युट् कः पुनरसावित्याह । आदर्शादिरिति । आदिशब्देन जलादिकं गृह्यते ।

प्रतिबिम्बाश्रय इति ।यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रयस्तत्र मुखादिकं दृश्यते मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं, सादृश्यप्रतिषेधात्कथमत्र समासस्तत्राह । निपातनादिति । भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशव्द आश्रित: तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोक: यथामुखीन: सीताया: पुप्लुवे बहुलो भवन्निति,यथामुखं दर्शन इत्यव्ययीभावस्यापि यथामुखशव्दस्योन्मत्तगंगादिवत् सत्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति दर्शनशव्दयोगे कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी,तया नाव्ययीभावादि-

त्यम्भाव: अत एव पूर्वमुक्तं यथा मुखशव्दात्संमुखशव्दाच्च षष्ठीसमर्थादिति, समं मुखं समुंखमिति समशव्द: सर्वशव्दपर्याय: निपातनादन्त्यलोपस्समुखस्येति कर्मणि षष्ठी प्रत्ययसन्नियोगेनान्त्यलोपनिपातनान्नेदं प्रयोगाहि किं तर्हि प्रक्रियावाक्यं संशव्दस्तु न समशव्दस्यार्थे दृश्यते । समुखीन इति । यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते, कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तदुमुयन्तं प्रसहेत क इति, अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्भविष्यति ॥

तत्सर्वादि: पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणमिति तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधि: पंचम्यर्थे च प्रथमा द्वितीया वेत्याह । पथ्यंगकर्मपत्रपात्रान्तादिति ।सर्वपथीन इति । पूर्वकालेत्यादिना समास: ऋक्पूरब्धूरित्याकार: समासान्त: तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्यय: ।

आप्रपदं प्राप्नोति । प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यतइति । प्रारम्भः पदस्येति कृत्वा । तयोरव्ययीभाव इति । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेनः । द्वितीयासमर्थादिति । क्रियाविशेषणे कर्मणि द्वितीया,आपपदं यथा तथा सर्वं शरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । शरीरेणासंबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायतइति । योग्यत्वात्,योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्तुं व्याप्नोतीति प्रकृते प्राप्नोतीति-वचनमर्थभेदात् संबन्धमात्रं प्राप्तिः संबन्धः साकल्योपाधिको व्याप्तिः आमपद-

मित्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते न मर्यादायाम् ।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । अनुरायामइति । यस्य चायाम इति वा यथार्थे यदव्ययमिति वा ऽव्ययीभाव इत्यर्थः । पदप्रमाणेत्यर्थ इति । आयामे तावदयमेवार्थं सादृश्येपि तुल्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति । सर्वान्नीनो भिक्षुरिति । प्रकारकात्स्न्यें सर्वशब्दः, यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ।

अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेत्याशंकामपनयति । अय: प्रदक्षिणमिति । प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ: एवमनय: प्रसव्यं वामपर्यायगमनम्, एतच्च रूढिवशाल्लभ्यते रूढौ ह्ययमयानयशब्द: शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने शृणन्त्यैभिद्यूतकारा: परस्परमिति शारा: द्यूतसाधनविशेषा: श्वनान इति, येषां प्रसिद्धि: कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे घञ्, तत्राभिमुखयो: क्रीडतो: कितवयोर्यदेवैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चासावनयश्च

अयानय इति कर्मधारयः, अथ वा एकमेव प्रत्ययानयत्वं कथं, वीथीभेदेन, चतस्रो वीथयः तत्रात्मीयाः शाराः परमाश्वैं स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणां गच्छन्ति द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरयोस्तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुल्लिंगता, अपर आह। एकदेशद्वारेण गमनसमुदायस्यायानयव्यपदेशः कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास एवायमिति। प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेपि नेष्यते किं तु विशेष इत्याह। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि। यस्मिन् गतिविशेषे

सति परैर्द्यूतकारसंबन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायाणामसमावेशोऽनाक्रमण-मनध्यासनम् एतदुक्तं भवति, प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां संबन्धीनि यानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते यस्मिन् गतिविशेषे सोऽयानय इति ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् असहायस्तु शारेण परकीयेन बाध्यते । अयानयं नेया इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया प्रधाने कृत्यप्रत्ययः । फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थं इति ।आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः

परपार्श्वादात्मपार्श्वं नेतव्यः तत्रायश्चानयश्च भवति तेनासावयानयं नेयः, वृद्धाभद्रायति नेयेष्विति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः असमासपदो तु बद्धेत्यत्र प्रथमैकवचनं नेयेष्विति सप्तमी बहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ।

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति । परस्योत्ववनमिति । परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइत्यर्थः । तत्राद्गुणः अथ वा परशब्दस्य ओत्वं निपात्यतेऽन्त्यस्यालः तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशः परस्यौत्वमिति प्राप्नोति

शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः पराराणां चेति चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनम् । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति । अव्युत्पन्नमेव प्रबन्धस्य वाचकम्, अत एव स्त्रीलिंगमेकवचनं च, पारंपर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थे ष्यञ् भवति । कथं परोवर्यवदिति, असाधुरेवायं खप्रत्ययसन्नियोगेन परोवरेति निपातनात् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी । गामीति । गमेरिनिआङि णिच्चेति

बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । गम्यादय इति । यद्यप्याङ्पूर्वो गमिर्गम्यादिषु पठ्यते तथापि बहुलवचनादेव णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्यतीति भावः ।अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र यदुक्तं द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थं तेन कृत्प्रत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति ग्रामं गन्तेति तन्नाश्रितं प्रतिषेधे षष्ठीप्रसंगस्यैवाभावात् । अवारपारीण इति । द्वन्द्वात्प्रत्ययः ।अवारपारे तीरे आहिताग्न्यादिषु

प्रदो पादुमयं भवति अवारपारे पारावारे इति । अत्यन्तमिति । क्रियाविशेषणम्,एवमनुकाममिति,काम इच्छा,तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपं,यथार्थे यदव्ययमिति समासः ।

समांसमां विज्ञायते ।समांसमामिति वीप्सेति ।द्रष्टव्येति शेषः, अत्र निर्देशविप्सा द्रष्टव्या तेन द्विर्वचनमित्यर्थः अथ वा वीप्सावाची समुदायो वीप्सा वीप्सावाचीत्यर्थः ।सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति ।प्रातिपदिकाधिकारे-

पि वचनसामर्थ्यात् । गर्भं धारयतीत्यर्थ इति । दृश्यते च विजनिर्गर्भधारणे स विजायमानो गर्भेणाताम्यदिति । पूर्वपदे सुपो लुग्वक्तव्य इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेपि स्यात् । केचित्त्वित्यादि । नन्वत्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यं तत्राह । गर्भविमोचनं त्विति । तत्र विमोचनेन कृत्स्नाया: समाया व्याप्त्यभावाद् द्वितीयाभाव इति भाव: । यलोपमात्रमिति । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्द:

स्यार्थः । परिशिष्टस्येति । आम्शब्दस्यालुग्वक्तव्यः ननु याटःसुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव लोपः सिद्धस्तत्र यलोपवचनं नियमार्थं भविष्यति, यकारस्यैव लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्किमुच्यते लुग्वक्तव्य इति एवं मन्यते यथैव निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेऽपि न स्यादिति । अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्यस्तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ।अवष्टब्धविजनइत्येतयोर्यथाक्रमं विवरणमासन्ने प्रसव इति, कथं पुनरवष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थ इत्याह । आविदूर्ये हीति ।यद्यप्यालम्बनेपि षत्वं विधीयते तथापि विजनस्यालम्बनत्वासम्भवादाविदूर्यमेवात्रार्थः किं पुनरत्र निपात्यते अद्य श्वो वेति वार्थे समासः खप्रत्ययः,टिलोपस्त्वव्ययत्वाद देव सिद्धः ।अद्यश्वीना वडवेति । विजायतइत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिंगमुदाहृतं न पुनः सूत्रे स्त्रीलिंगनिर्देशः अद्यश्वीनो गोसमूहः अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यत्रा-

पीष्टत्वातस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देशः । केचित्त्विति । तेषां यथाभिधानं क्रियाध्याहारः । अवष्टब्धमात्रइति ।भवत्याद्यर्थेपीत्यर्थः । अद्यश्वीनं मरणमिति ।अद्य वा श्वो वा भविष्यतीत्यत्रार्थे प्रत्ययः ।

आगवीनः ।गोराङ्पूर्वादिति । गोशब्दान्तादाङ्पूर्वात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । आ तस्य गोः प्रतिदानादिति । प्रतिदानं प्रत्यर्पणम् ।एतेन वृत्तिविषये गोशब्दो गोः प्रतिदाने वर्ततइति दर्शयति कारिणीति कृञ

आवश्यके णिनिः ।आगवीन इति ।आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययः ओर्गुणः ॥

अनुग्वलंगामी ।अलंगामीति । सुप्यजाताविति णिनिः । गोः पश्चादनुग्विति । पश्चादर्थे व्ययीभावः उपसर्जनह्रस्वः । पर्याप्तमिति । क्रियाविशेषणमेव ।अनुग्विति ।ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययःकृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवति तद्यथा शोभनं पाचक इति॥

अध्वनो यत्खौ । द्वितीयासमर्थादिति । यदा तिङन्तेन विग्रहोऽध्वानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं, यदापि सूत्रोपात्तेन गामीत्यनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैव, कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति अकेनोरिति प्रतिषेधात् इहाध्वनो यच्चेति सिद्धं चकारात्खश्च, एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुकृष्येत न चानुकृष्टः खः अतो यत्खयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्खावित्युक्तम् ।

अभ्यमित्राच्छ च । अभ्यमित्रमिति । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य-इत्यव्ययीभावः क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनि युध्यर्थमित्यधिकरणे कः अम्बाम्बाधि भूमीति षत्वं, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः । तस्यैवेति । गोष्ठशब्दस्यार्थ-द्वारकं च विशेषणत्वं न स्वरूपेण नहि भूतपूर्वाद्गोष्टशब्दात्प्रत्ययो विधातुं

शक्यते । गोष्ठो वर्ततइति । सम्प्रति गवामवस्थानं दर्शयति ॥

अश्वस्यैकाहगम । एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्ययं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति उक्तं हि घञनुक्रमणमजपोर्विषयइति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनाद्प् द्रष्टव्यः कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः । अश्वस्येति । कर्तरि षष्ठी । आश्वीनानि शतं पतित्वेति । यावन्ति

योजनान्यैकाह्नेनाश्वेन गम्यते तावतां शतं गत्वेत्यर्थः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । यथा कथंचिदिति । नात्रावयवार्थाभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो भार्याजितत्वादन्यत्र धृष्टः यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि कथं तस्याभिधानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थ इत्याह । शालाप्रवेशमर्हतीति । अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः । शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ।कूपावतरणमिति ।यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपा-

वतरणमर्हतीत्यर्थः उत्तरपदलोपश्चेति । वृत्तिविषये शालाकूपशब्दो तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः । कौपीनं पापमिति । पापसाधनत्वात् पुरुषलिंगे कौपीनशब्दः साधर्म्याद्वा, साधर्म्यं गोप्यत्वात्, तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासः खण्डे, अपर आह कार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिंगं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

व्रातेन जीवति । व्रातशब्दो लोके संघमात्रवचन इह तु न तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति । नानाजातीया इति । अनेन चैकग्रीयदात्रियादिसंघनिराकरणम् । अनियतवृत्तय इति । बर्ह नियतवृत्त्यायुधजीविसंघनिषेधः । उत्सेधजीविन इत्येतद्व्याचष्टे उत्सेधः शरीरमिति । उच्छ्रायत्वात् । तदायस्येति । आयासेरर्यन्ताल्ल्यप्, तेन सकर्मकत्वम्, अरायन्तपाठे त्वन्तर्भावितरयर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यं शरीरायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः । व्राता इति ।

संघवचनोयमिह संघेषु प्रयुक्तः एवं भूतानां यः संघस्तद्वातमित्यर्थः एवमपि तथाभूतेन संघेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति न चेष्यते तत्राह । तेषां कर्म व्रातीमिति । इदमर्थे कः प्राप्तेऽस्मादेव निपातनादण् ।यस्त्वन्य इत्यादि । अनभिधानमत्र हेतुः ।

साप्तपदीनं सख्यम् ।साप्तपदीनमिति निपात्यतइति । किं पुनरत्र निपात्यते समर्थविभक्तिस्तृतीया,अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः सप्तभिःपदैरवाप्यत-

इति तद्धितार्थे द्विगुः समासः सप्तपदशब्दस्तस्त्र । कथमिति ।सख्युर्भावः कर्म वा संख्यं तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन सामानाधिकरण्यमिति प्रश्नः उपचारेणो-त्युक्तम् ।गुणप्रधान इति । गुणो भावः कर्म च भावः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः यस्य हि गुणस्य भावादिति कर्मापि हि सख्यशब्दवाच्यत्वाद्गुण इत्युक्तम् ।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकार इति । दुह्यतइति दोहः क्षीरं, गोर्दोहो गोदोह इति षष्ठीसमासः, ह्यःशब्दस्य तेन सुप्सुपेति समासः

ह्यः शब्दस्य तेन सुप्सुपेति समासः ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याञोपवादः खञ घृतस्यैषा संज्ञेति। घृतस्यापि न सर्वस्य किं तर्हि तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य ह्यः शब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रतिपादनाद् नवनीतं हैयंगवीनमुच्यते घृतशब्दोऽपि तत्रैव प्रयुक्तः।

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः जकारस्य प्रयोजना-

भावादित्संज्ञाभावः ।

पक्षान्तिः । एकयोगशिष्टानमपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तस्यैवानुवृत्तिर्भवति, तथा च दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्तते नाव्ययग्रहणम् ।अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्योन्यार्थाभिधायिना द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः, प्रतिपदि पक्षिणश्च पक्षमूले प्रयुज्यते ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ वित्तः प्रतीत इति । वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्, चुंचप्चणपोश्चकारस्य यथेत्संज्ञा न भवति तथा चुटू इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषण मिति ।यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमेवार्थं गमयत इति सहार्थ एव गम्येत न नसह अपि तु सहैवेति, तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्येत

यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञो: प्रतिषेधार्थत्वात्, विगर्दभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्दृष्टैव, सत्यं क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सहविकृतौ सहेति, नाञो अकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च ।

वे: शालच्छंकटचौ । क्व पुनरेते शालजादयो भवन्तीत्याह । ससाधनक्रियावचनकादिति । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः एतच्चोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थइत्यत्र प्रत्ययादि । उपसर्गादिति । अन्यत्रापि सर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेऽपि

प्रादीनामभिधानाम् ।स्वार्थइति । अनिर्दिष्टार्थत्वात् । विगते इति ।विगमनक्रियाकर्तरि वेर्वृत्तिं दर्शयति तद्योगादिति ।विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति भाव: । वस्तुगतिमाह ।परमार्थतस्त्विति ।विशालत्वं विस्तीर्णत्वं नाम गुणस्तस्माद्गुणवचना एते, वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनं ततश्च यद्गुणयोगाच्छृगें वृत्तिस्तद्गुणयोगादेव गव्यपि वृत्ति: सिद्धेति भाव: तथा च विशालो देश इत्यपि दृश्यते ।।

संप्रोदश्च कटच् । कटच्प्रत्ययो भवतीति । पूर्ववत्ससाधनक्रियावचनेभ्यः स्वार्थे संकटः संहतः संबाध इत्यर्थः प्रकटः प्रज्ञातः प्रकाश इत्यर्थः उत्कटः उद्भूतः विकटः विकृतः । आलाबूतिलेत्यादि । भंगाभ्य इति पाठः भंगशिष्टष्टाबन्तः अथालाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययो भवति रजसो विकारस्त्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः तत्रालाबूशब्दादोञ्ञो मयड्वैतयोरिति मयटश्चापवादः तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञो मयटश्च,

उमोर्णयोर्वेति वुञश्च,असंज्ञायां तिल्यवाभ्यामिति मयटश्च । मंगायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणो मयटश्च । गोष्ठादय इति ।प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टं,चकारस्तु स्वरार्थोनुबन्धव्य:,तथाहि ।समासाश्रयेण भाष्यस्तत्प्रत्याख्यातं समासे चान्तोदात्तत्व भवति,सर्वत्रादिशब्द: प्रकीर । गवां स्थानमिति । तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यदिति यति प्राप्ते गोष्टच्प्रत्यय: अप्रसृतावयव: समूह: संघात: प्रसृतावयवस्तु विस्तार: उभावपि त

सामूहिकानामपवादो । द्वित्वइति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्यइत्यर्थः । उष्ट्रगोयुगमिति । इयं युगमित्यादिवद् द्व्यवयवसंघाभिधायित्वादेकवचनम् । एवं हस्तिषंगवमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । स्नेह इति । स्निह्यन्त्यनेनेति स्नेहो द्रवरूप इंगुदादीनां विकारः तत्र इंगुदशब्दो लघावन्तइत्याद्युदात्तः ततस्तस्य विकार इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः तिलशब्दकदनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः सोपि त्विष्यते तिलानां विकारस्तैलमिति तर्हीदं बहु वक्तव्यं नेत्याह । उपमानात्सिद्धं कथं गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति

गोष्ठं तत्साधर्म्याদुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते, तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादिभिर्विशेष्यते उष्ट्रगोष्ठं महिषगोष्ठं मुख्यार्थप्रतिपत्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि विशेषणं गवामसि गोपतिरेक इन्द्र, विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामिति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां संघातः कटः, तत्साधर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं पटवद्भिस्तीर्णोऽविसंघोऽविपट इति,

तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते गवोर्युगं गोयुगं द्वयात्मत्वसामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत उष्ट्रादिभिर्विशिष्यते मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गवापि, तथा षंगावः समाहृताः षंगवं गोरतद्धितलुकीति टच् पात्रादित्वान्नपुंसकत्वं, तत्साधर्म्यादि-त्यादिपूर्ववत् तथा तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलं, तत इंगुदादिभिस्तैलश्च विशेषणम्, एवं च कृत्वा तिलानांविकारस्तैलमित्य-पि भवति, वाक्यारम्भे तु तैलचा बाधितत्वादृज न स्यात् अपर आह । यथा

प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलमेव त्वस्य निमित्तं तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति, तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रं द्रवरूपो विकारस्त्वस्यार्थः तथा चैंगुदादिभिर्विशेषणासिद्धिरिति तत्तु न रोचयामहे । नहि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतियन्ति, शाकटचशाकिनौ तु वक्तव्यावेव ।

अवात् कुटारच्च । अवकुटारमवकटमिति ।अवाचीनमप्रसिद्धमित्यर्थः ।

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । नमनं नतमिति ।नपुंसके भावे क्तः । नीचैस्त्वमित्यर्थः । नासिकायाः संबन्धिनीति । संबन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु नपुंसके भावउपसंख्यानमिति कर्तरि षष्ठी,यद्वा शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव,अवटीटादिषु नासिकासाधने नमने वर्तमानादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययः,कथं तर्हि नासिका पुरुषश्च तथोच्यतइत्याह । तद्योगादिति ।

टीटञ्ष्टकारस्येत्संज्ञा भावश्चुटू इत्यत्रैव व्याख्यात: ॥

इनच्पिटच्चिकचि च । ककार: प्रत्ययइति । अकारो विवक्षित: चकार एवकारइत्यादिवत् कारशब्द: कप्रत्यय इत्यर्थ: । तथा चोक्तमिति । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्यादेशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतद्वार्तिककारेणोक्तम् । अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थेइति । यद्यपि चक्षुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्यय:तथापि क्लिन्नवस्त चक्षुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति

मत्वैवमुक्तम् ।अस्येत्यनेनेति । वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे कस्मान्नार्थं इत्याह ।चक्षुषोरेवाभिधानइति । चक्षुषोर्वर्तमानात्किलन्नशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः कथं तर्हि पुरुषस्याभिधानमित्याह । तद्योगादित्यादि । अर्शआदिषु स्वांगाद्धीनदिति पठ्यते तेन मत्वर्थेऽकारः ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ।नियतविषयमिति ।पर्वतविषयम् आसन्नारूढमिति समाहारद्वन्द्वः आसन्नं समीपम् ।आरूढमुच्चस्थानम् ।

संज्ञाधिकारादेवेति । तेनेत्वप्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानमिति न वक्तव्यं भवति।

कर्मणि घटोऽठच् । कर्मशब्दादिति ।पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं न भवति घटतेरकर्मकत्वात् मासं घटतइत्यादौ कालादिकर्मणां सम्भव एवेति चेद्. एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या असम्भवः ।घटतइति घट इति ।पचाद्यच् ।कर्मठ इति ।अकारोच्चारणाट्वकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादंगसंज्ञा प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो न भवति॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । तारकादिषु बुभुक्षा पिपासा-शब्दयोः किमर्थः पाठः यावता सन्नन्तावेतौ, तथा च निष्ठायामिटि च कृते सिद्धं बुभुक्षितः पिपसित इति, सत्यं,कर्मणि सिद्धं बुभुक्षित ओदनः पिपासितमुदकमिति कर्तरि तु न प्राप्नोति, बुभुक्षितो देवदत्तो पिपासितो देवदत्त इति, अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे संजाते तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः पुष्प विकसने, मूत्र प्रस्रवणे,द्रै स्वप्ने,निपूर्वः कठि शोके,

उत्पूर्वः सुख दुःख तत्क्रियायां व्रण गात्रविचूर्णने, एभ्योऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तो पुष्पितो मूत्रित इत्यादि सिद्धं, सत्यम् । भूते सिद्धं, वर्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्तमानार्थस्तेषां पाठः कथं पुनरनेन वर्तमाने भवति यावतात्रापि संजातमिति भूते निष्ठा, एवं तर्हि गणे पुष्पादीनां पाठसामर्थ्यात्संजातमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यते । गर्भादप्राणिनीति । गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेये इतज् भवति गर्भिताः शाल्यः प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेतद्भवतीति । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति, यदि तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्याद्यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेतद्भवतीति तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्याद्यथा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः ततश्चेह प्राप्नोति उदकं प्रमेयमस्योरोरिति, एतच्चायुक्तम् । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमणानामेकेन विशेषणस्यान्याय्यत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थोरुमात्रादयः

शव्दा: प्रयुज्यन्ते ।प्रथमश्च द्वितीयश्चेति । ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमा-नमूर्वादि, तत्र केचिदाहु: आयाममानमेव प्रमाणं सूत्रे गृह्यते तिर्यंगा-नमेव चाया-ममानं ततश्चोर्ध्वमानेप्यप्राप्तौ द्वयसज्दघ्रचौ प्रमाणादपकृष्येह विधीयेते इति, अपर आह । ऊर्ध्वावस्थितेनापि येनायाम:परिच्छिद्यते तदप्यायाममानत्वा-त्प्रमाणमिति सूत्रे गृह्यते, वचनं तूर्ध्वमानएव यथा स्यातां तिर्यंगाने मा भूतामिति नियमार्थमिति । अन्यस्त्वाह । परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह गृह्यतइति

तत्रापि नियमार्थमेतत् ।मात्रच्पुनरविशेषेणेति । यद्यायामप्रमाणवाच्येवायं सूत्रे प्रमाण शब्दस्तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तौ मात्रज् विधीयते ऽथ तु परिच्छेदकमात्रं प्रमाणं ततो न्यायप्राप्तानुवादोयम् । प्रस्थमात्रमित्यपीति । अपि-शब्दादूरुमात्रमित्यपि भवति । प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति । प्रमाणशब्दा एतइति ये प्रसिद्धा दिष्टिवित-स्त्यादय इत्यर्थः । शमः दिष्टिर्वितस्तिरिति ।अत्र मात्रचो लुग् इतरयोरसम्भवात् ।

शमादीनामनूर्ध्वमानत्वाद् द्विगोर्नित्यमिति द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तौ लुग्विधीयते । नित्यग्रहणं किमिति । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । संशये श्राविणं वक्ष्यतीति । श्रवणं श्रावः कृत्यल्युटो बहुलमिति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, प्रमाणपरिमाणाभ्यां, संख्यायाश्चापि संशयइति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः प्रमाणे ल इत्यनेन लुङ्म भवति परत्वाद् अतोऽसौ श्रावी, अस्य द्विगावपि श्रवणे प्राप्ते लुग्विधीयतइत्यर्थः द्वौ शमौ प्रमाणस्य द्विशमः कथं

पुनरत्र संशये मात्रच उत्पत्तिः तदन्तविधिना एतदेव लुग्वचनं ज्ञापकमस्त्यत्र तदंत-विधिरिति प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया ।स्तोमे डड्वक्तव्य इति । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायाः स्तोमेभिधेये डट्प्रत्ययः डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिशब्दस्य लोपार्थं त्रयस्त्रिशादौ टिलोपार्थं च,पंचदशादौ नस्तद्धित इत्येव सिद्धं पंचदशमन्त्राः परिमाणमस्य पंचदशः स्तोमः सप्तदशी रात्रिरिति,स्तोमसाहचर्याद्रात्र्यादौ स्त्रियां वृत्तिः

टित्वान्डीप्, तदस्य परिमाणं, संख्याया, संज्ञेत्यत्र तु स्तोमेडो विहितस्तत्र टाब् भवति यद्यस्ति प्रयोग: अथ तु नास्ति ततोऽस्यैव स प्रपंच: । शन्शतोर्डिनिर्वक्त व्य इति । एवं च छन्दसि च भाषायां च डिनेर्विधानात्संख्याया: संज्ञासंघेत्यत्र शन्शतोर्डिनिश्छन्दसीति वचनं प्रपंचार्थमेव । विंशिनोगिरस इति । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्संख्यानमात्रवाचिन: संख्येये प्रमेये डिनि: तिविंशतेर्डितीति लोप: यस्येति लोपश्च । प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति ।

रूढिशब्दावेतौ भेदेनोपादानात् ।शममात्रमिति । शम: प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । पंचमात्रा इति ।पंच स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिन: स्वार्थे प्रत्यय: यद्वा वृत्तिविषये द्वयेकयोरित्यादिवत्संख्यानमात्रवाचिन: षष्ठ्यर्थे प्रत्यय: पंचत्वसंख्या प्रमाणमेषां स्याद्वा न वेति पंचमात्रा: ।तावदेवेति । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, तत: स्वार्थे प्रत्यय: उत्तरसूत्रे तु भाव: सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वक्ष्यते ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । हास्तिनमिति । इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभाव: द्विगोर्नित्यं लुगिति । नायं प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्यानुवाद: पुरुषहस्तिनो: इमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ्न भवति अन्यथाणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावेपि द्वयसंजादीनां स्यादेव तस्मादपूर्वोत्र लुग्विधीयते स च द्वसजादीनां नाण: ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद् द्विगोरण: प्राप्त्यभावात् । द्विपुरुषीति । पुरुषात्प्रमा-

णोन्यतरस्यामिति ङीप् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । यावानिति । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् उगिदचामिति नुम्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ प्रमाणपरिमाणयोरेकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्परिमाणग्रहणमनर्थकं प्रमाणाधिकारादिति तं प्रत्याह । प्रमाण इति वर्त्तमान--इत्यादि । स पुनरनयोर्भेदः परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातः । डावताविति

इहास्माभिर्वतुपं विधाय आ सर्वनाम्न इत्यात्वं विहितं पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तदपेक्षोयं निर्देशः विशिष्यतइति विशेषः तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभेदात्परिमाणस्य प्रमाणात्पृथग्निर्देशः, उच्यते क्रियतइत्यर्थः । स्यादेतत् यद्यपि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्थो भिद्यते तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिकेभ्य एव वतुब्विधेयः तत्रायमप्यर्थः इदमपि सिद्धं भवति यावानध्वा यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते, ये तु परिमाणे प्रयोगाः यावान्

धान्यराशिरित्यादयस्तेऽप्युपमानाद्भविष्यन्ति, यथा सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वो भुक्त इत्यादय इति तत्राह । मात्राद्यप्रतिघातायेति यदि यथोक्तं क्रियेत ततो डावतु विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत, परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिकत्वाद्बाध्यबाधकभावाभावस्तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्रा-

शीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्वन्ता-न्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति, एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात्तदन्ता-न्मात्रादयो न स्युः यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्द-स्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि मात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसंगः। सादृश्यइति विषयनिर्देशोयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः।

किमिदंभ्यां वो घः । कियानियानिति । इदं किमोरीश्की, यस्येति लोपः । एतदेवेति । आदेशविधानान्यथानुपपत्या प्रत्ययोनमीयते । योगविभागेन वेति । एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति, आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्यर्थमितरथा हि घः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ।

किमः संख्यापरिमाणे डति च । संख्यायाः परिमाणमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षाया कृद्योगलक्षणा कर्तरि षष्ठी, परिमितिः ।

परिमाणम् । संख्या परिच्छेद इति । संख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रेत्यर्थः । तस्य च वकारस्य घकार इति । वो घ इत्यनुवृत्तेः । ननु का संख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां संख्यायां वर्त्तते न पुनः परिच्छेदे तत्राह पृच्छ्यमानत्वादिति । परिच्छेदकत्वविशिष्टा संख्या पृच्छ्यते का संख्या परिच्छेदिकैषामिति तत्र परिच्छेदस्यापि पृच्छ्यमानाकारान्तर्भावात्संख्यापरिच्छेदे वर्तमानादित्युक्तमित्यर्थः । अपर आह । संख्याया इति कर्मणि षष्ठी,

संख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्तमानः संख्यापरिच्छेदे वर्ततइत्युच्यते, संख्यायां परिच्छेतुमिष्टायां यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानादित्यर्थ इति, कति । षड्भ्यो लुगिति जसो लुक्, अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते, उच्यते संख्याप्रश्ने वर्तमानात्किमः प्रत्ययः प्रश्नश्चानिज्ञाते, अनिज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति, उक्तं च अनिज्ञातेर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि कियान् कियन्ताविति, नात्र संख्याप्रश्ने किंशब्दः किं तर्हि परिमाणमात्रप्रश्ने, संख्याप्रश्ने तु तत्रापि

बहुवचनमेव भवति कियन्तो ब्राह्मणा इति, यदीया च संख्या पृच्छ्यते तत्र प्रत्ययास्तेन का संख्या परिमाणस्य वर्गावयवगतसंख्याप्रश्ने कति वर्गइति न भवति, अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यं कति गावोऽस्मिन्वर्गइति, संघसंघिनो-रभेदविवक्षायां तु कति गावोऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसंख्यासंबन्धे वर्गे इति, न तु व्यवस्थितसंख्यासंबन्धे वर्गे, वर्गसंख्याप्रश्ने तु कति वर्गाइति भवति । अथ चेत्यादि । अस्मिन्पक्षे संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च

विशेषणस्य परनिपात:करणसाधनश्च परिमाणशब्द: स्वमात्मिकेत्यस्य विवरणम् परिच्छेदस्वभावेति । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यतइति । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यतइत्यर्थ: । तथैव वा पाठ: । क्व पुनरेवं न विवक्ष्यतइत्याह दोपे हीन्ति । कैयमेषामिति । कैयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रश: समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति, एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां लोपः, प्रकृतः परिमाणशब्दो रूढ़िशब्दत्वात्संख्यया परिसम्बन्द्ध नार्हतीति परिच्छित्तिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ।

संख्याया अवयवेतयप् । इहास्येत्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्तमानायाः स्वार्थे तावत्प्रत्ययो न भवति अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति, पंच अवयवा अस्य देवदत्तस्येति तत्राह । अवयवावयविनः संबन्धिन इति । अवयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्यं प्रत्यवयवत्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वयसजादिषु

प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थस्तद्वत् । चतुष्टयीति । रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति षत्वं, टिड्ढाणञिति ङीप्॥

द्वित्रिभ्यान्तयस्यायज्वा । ननु तयः प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते, द्वित्रिभ्यामिति पंचमी तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य षष्ठ्यन्ततां सम्पादयिष्यति तत्किं तयस्येत्यनेन तत्राह । तयब्ग्रहणमित्यादि । असत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः षष्ठीप्रकृप्तिश्च दुर्ज्ञानेति भावः । अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः । त्रयी

गतिरिति तयन्निबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमतयेति चैष विधिर्न स्याद् द्वये द्वया इति, क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि वृत्तावेव पठ्यते । चकारः स्वरार्थं इति । तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

उभादुदात्तो नित्यम् । उदात्तवचनसामर्थ्यादिति । अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरेणैव सिद्धत्वात्, सर्वोदात्तत्वं तु न भवति, अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात्, नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वमुभयेत्यत्र चामन्त्रितादयुदात्तत्वं

बाधितुमुदात्तवचनं पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात् । उभशब्दो ऽपि यदि लौकिकी संख्येति । उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतेः अथ न संख्येति । कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात् एक उभौ त्रय इत्येवं लोके गणनाऽदर्शनाच्च । तस्य नित्यमयजादेश इति । अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्मान्नाश्रितिः तत्रायमप्यर्थः उदात्तः इति न वक्तव्यं भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धं, यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्त-मुभयशब्दस्य जसि सर्वादिपाठान्नित्या संज्ञा भवति न प्रथमचरमतयेति विभाषा

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति तदप्ययत्नसिद्धं भवति, कथं, नह्ययं तयप आदेशः सत्यम् ।उभयीत्यत्र तु तयम्निबन्धन ईकारो न स्यात्, यदि तु ङीब्विधौ मात्रजित्ययचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणं ततः प्रत्ययान्तरत्वेप्ययचः सिद्ध ईकारः । उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्तुं ङीब्विधौ च तयपो ग्रहणम्, अथ वा दघ्नञ्मात्रचोरपि तत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुं द्वयसजित्येवायचश्चकारेण प्रत्याहारोस्तु, तत्तु तथा नाश्रितमित्येव ।उभयो मणिरिति।

उभौ पीतलोहितावववयवावस्येत्यवयवद्धित्वनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः। उभये देवमनुष्या इति। वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम्॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। अस्मिन्नधिकं यस्मादधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपंचम्यौ भवतः अधिका खारी द्रोणेनेति कर्तरि तृतीयापि भवति। दश अधिका अस्मिन् शतइति। व्यवदेऽसि व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः। प्रत्ययार्थेन चेत्यादि।

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति, वृत्तावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते, यत्र तु विजातीयसंख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र शब्दसंनिहितेन तेनान्यदर्थं सन्निहितं बाध्यते, न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो विशेषयितुं, प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतत्वात् यथा वृद्धस्यौपगव

इति । शतसहस्रयोश्चेष्यतइति । इयमिष्टिरेव । इतिकरणो विवक्षार्थस्तत इदं सर्वं लभ्यतइति । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते तथापि शतसहस्रयोश्चेष्यतइत्ययमर्थं इतिकरणादेव लभ्यतइति लाघवाय साधारणो हेतुरुपदिष्टः । कथमित्यादि । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययोभवन्नत्र न प्राप्नोति, अत्र हि संख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम न शतं सहस्रं वेति भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न संख्यान्तरस्येत्याह । शतानामिति । सहस्राणां

वा शतमिति। अत्रापि पक्षे संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनिपातः तत्र पूर्वस्मिन्विग्रहे शतानि संख्यान्तइति तान्येव प्रकृत्यर्थः एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति प्रकरणादिवशाच्च शतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति । अधिके समानजाताविति । प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य

जातौ समानायां सत्यामधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा समानजाताविति बहुव्रीहिः जात्यन्तलक्षणस्तु क्तो न भवति भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजातीयेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः । इष्टमिति । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादशं शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह । यस्य संख्येति । शतानि सहस्राणि संख्यायन्तइत्युक्तम् अधिके समानजाताविति च, तेन यस्य संख्या यज्जातीयं संख्यायते, सामान्यापेक्षमेकवचनं तदाधिक्ये तज्जातीयस्याधिक्ये स कर्तव्यो मतो मम, एतच्चोदाहरणस्थ

व्यक्तीकृतं नात्र किंचिदपूर्वमुक्तम् ।

शदन्तविंशतेश्च । अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्याभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्यादिसूत्रे त्रिंशदादीनां शत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात् तत्राह । शंग्रहणेऽन्तग्रहणमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावतः समुदायस्यान्ते शब्दस्तावतो ग्रहणं भवति,

संख्याग्रहणं चेति । संख्याया अवयवे तयबित्यत: संख्याग्रहणमनुवर्तनीयमित्यर्थ: तेन संख्यावाचिन: शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थ: एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचका न तु समुदायस्य तेन तेषामपि ग्रहणं, गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम् । विंशतेश्चेति । विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्द: पठितव्य इत्यर्थ: अन्यथा ग्रहणवतेति निषेधात्तदन्तान्न स्यात् ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । तदस्य संजातमित्यत इति । तत्र तावत्तदस्येति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमनुवृत्तं च बहुषु योगेषु । तदस्मिन्नधिकमित्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानान्न संबद्ध्यतइत्येतावत्, इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायोऽनुवर्ततइत्यर्थस्तेन तदस्मिन्नित्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता, अस्मिन्नित्यनेन विच्छिन्नत्वादस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्, निमानं मूल्यमिति । मेङ् प्रणिदानइत्यस्मान्निपूर्वात्करणे

ल्युट्, निर्मीयते क्रीयतइत्यर्थः । गुणस्येति । कर्मणि षष्ठी । सोपि सामर्थ्यादिति । गुणशब्दोपि सापेक्षं रूपमाचष्टे, तथाहि, द्विगुणं त्रिगुणमित्युक्ते किंचिदपेक्ष्येति गम्यते, तत्र निमेयस्य गुणत्वं सन्निहितं निमानमपेक्ष्येत्येतत्सामर्थ्यम् ।यवानां द्वौ भागाविति । यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणं तथापि क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिः तद्यथा समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीतइत्युच्यतेन कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीतइति,तेन यवभागयोरेव

निमानत्वं नोदश्विद्भागस्य, देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः, निमानस्य च निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः तद्यथा प्रस्थस्योदश्वितो द्वौ प्रस्थौ यवाः द्विमयमुदश्विद्यवानामिति भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वर्तत इति संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात्तद्धितवृत्तिरविरुद्धा, कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं, यावतो-

दश्विद्भागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति तत्राह । भागेपि तु विधीयमान इति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः अपर आह, यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते तत्रार्थात्समुदायोऽपि द्विगुणैर्यवैः क्रीतो भवति बहुभिरेकेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि गुणानिमानइति लघुरपि निर्देशो न कृतः । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति । न तावद्भूयसश्च वाचिकाया इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतं, न त्वत्र द्वि-

शव्दो भूयसो वाचक: यद्वा उदाहरणादिगियन्दर्शिता त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यं, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा द्रष्टव्य: ।भूयसश्चेति । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या तत: प्रत्यय इत्यर्थ: ।इह न भवतीति । निमाननिमेययो: साम्यविषये न भवतीत्यर्थ: । अन्यथा गुणस्येत्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव प्रसंग: कुतस्तर्हि न भवत्यनभिधानात्, बहोर्लोपो भू च वहोरिति भूय: शव्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन

भाव्यं, ततश्च द्विशब्दान्न स्यादित्याशंक्याह । भूयस इति चेति । गुणशब्द इत्यादि । नह्ययं भागमात्रवचनः किं तर्हि समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । निमेये चापि दृश्यते इति । कथं तल्लभ्यते, तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्वे अत्र वाक्ये तत्रैकं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । गुणस्येति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वान्निमानं प्रत्ययार्थः परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्, संख्याया इति किम् ।

यवभागो निमानमुदश्विद्भागस्य द्विवचनान्तादयवभागशब्दात्प्रत्ययो न भवति व्रीहियवाविति । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्भागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् व्रीहियवाविति न भवति । द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतइत्युच्यतइति ।

तस्य पूरणे डट् । तस्येत्यैकत्वमविवक्षितम् ।एकस्य पूरणासम्भवात्, तेन द्व्यादिभ्यो द्विवचबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । पूर्यतेनेनेति पूरणमिति ।

करणे ल्युट् । पूर्यतेइति । ण्यन्तात्कर्मणि यक् न प्रकृत्यन्तरात् कर्तरि श्यन् यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापि प्राप्नोति पंचानामन्यतोलब्धपंचसंख्यानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति तत्राह । येनेति । संख्येत्यस्य विवरणम् । संख्यानमिति । इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पंचत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टे पंचादिशब्दवाच्यानन्तर्भूतं यथातिशायने

तमबिष्ठनौ कुत्सितइत्यादाविति भाव: । एकादशानां पूरणइति ।यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्त कुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न विरुद्ध्यते । एकादश इति । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिस्थेन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्य: एवं च व्युत्क्रमेणाष्टाध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थ: पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं

गरयते तदा निर्माणाद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव ननु प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् इह त्वेकादशस्वन्तभूतं एकादशानीयन्तामित्युक्ते एकादशस्याप्यानयनात् सत्यं,समुदायावयवयोस्तु भेदात्समुदाय: प्रकृत्यर्थोऽवयव: प्रत्ययार्थो यथा वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेति॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ।डटो मडागमो भवतीति ।कथं पुनरयमागम: शक्यो विज्ञातुं,नाम्नागमो निर्दिष्ट: यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थोत आह । नान्तादिति । पंचमीग्रहणं तावदनुवर्तते न च तस्य विधानार्था-

नुवृत्तिः पूर्वमेव विहितत्वात् न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसंगे विधानार्थं डटोऽनुवृत्तिः एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट् चेति, यथान्यत्र ततोनुवृत्तिसामर्थ्यात् षष्ठीप्रक्लृप्तावागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेवं रूपं स एव स्वरः सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामित्ययं तु तमड्यदि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम

इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति । एकादश इति ।नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तरमेव,अत एवात्र डड्भवति अन्यथा सोपि न स्यात् नहि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन काशिकोसलीयाः अथाप्ययं संख्यासमुदायस्तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यतइति ज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरिति वक्तव्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् । तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यत इति । यदि पूर्ववत्षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्पंचम्या निर्दिशेत् षष्ठ्यानिर्देशात्तु षषादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्तम्याविपरिणाम इत्यर्थः एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्देश उपपद्यते । कतिपयशब्दो न संख्येति । यद्यप्यसावतिप्रचयरहितं बहुत्वमाचष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रसिद्धो यथा द्वित्राः पंचषा इति शास्त्रेपि नैवास्य संख्यासंज्ञा

विहिता, कथं तर्हि यट्प्रत्यय इत्याह । तस्येति । किं पुनस्थुग्विधीयते न पंचमीनिर्देशेन प्रकृतस्थडेव विधीयेत नैवं शक्यम् इह षष्ठ इति जश्त्वं प्राप्नोति चतुर्थ इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्वं प्राप्नोति थट: परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात् यदि पुन: पूर्वसूत्रे थुगेव विधीयेत नैवं शक्यं पंचथ: सप्तथ:नलोपो न स्यात्, इह लिंगविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादाबन्तादपि थुग्भवति तत्र भस्याढे तद्धितइति डटि विषयभूतस्व पुंवद्भाव: कतिपयानां पूरणी कतिपयथीति

भवति, चतुरश्छयताविति । छयद्भ्यां डट् न बाध्यते डटि परतस्थुग्विधानात् । आद्यक्षरलोपश्चेति । अच्-सहितं व्यंजन मक्षशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः व्यञ्जनसहिताज्वचने त्वक्षरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ।

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् । अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद्बह्वादीनामेवागमित्वं पूगसंघयोरित्यादिरेक एव ग्रन्थः । इह बह्वीनां पूरणीति पूर्ववड्डट्प्रत्ययः

पुंवद्भावश्च ।

वतोरिथुक् । अत्रापि पूर्ववद्वत्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंवद्भावश्च, कथं पुनरत्र लिंगविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तत्रापि सा भवति यथा तृजकाभ्यां कर्तरि अपां स्रष्ट्रीति, इहापि वतोरिति विशेषणं स्वरूपेणो-

पादीयते तेन भवत्येव लिंगविशिष्टस्य ग्रहणम् उक्तं च बहुकतिपयवतूनां लिंगविशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ।

द्वेस्तीयः । तीयप्रत्ययो भवतीति । डटो द्विशब्दस्य चादेशो न भवति द्वितीयेति निर्देशात् यद्येवं तस्मादेव निर्देशान्न सिद्धमस्य साधुत्वं सिद्ध्यतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति

पक्षे डट: प्रसंगश्च ।

त्रे: सम्प्रसारणं च ।` अण इति तत्रानुवर्ततइति । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽण इत्यत: एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहार: स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घ: स तु न तथेत्याह । पूर्वेणेति । एतच्च लणित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तृ चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । विंशत्यादिभ्य: परस्येति ।कथं पुनर्द्वेस्तीय

इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य डट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं तत्राह । पूरणाधिकारादिति । सत्यं डट्प्रत्ययो विच्छिन्नः पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः सोनुवर्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते, न च डटोऽन्यो विंशत्यादिभ्य पूरणे विहितोस्ति, कः पुनः पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्राह । तद्ग्रहणे हीति । स्यादेतत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योपि भविष्यतीति तत्राह । ग्रहणवतेति । ननु यदयं षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति

भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यति, अस्त्वेतत्केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । एवं चेत्यादि । लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ठ्यादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठ्यादीनां ग्रहणं ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसंगे ऽसंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव न कथं चिन्न युज्यते,ऽनिष्टलेशस्याभावात्,सूत्रसंनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्त-

विधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते केवलं न तु युज्यतएव केवलानामप्रसंगादिति ताव-द्वृत्तेरर्थः यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसन्निविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधि-रिति स्थितं, न च केवलानामप्रसंगस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भवतीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्ततइति सामान्येन ज्ञापनम् एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति एकान्नविंशतेः पूरणः

एकान्नविंशतितम इति, भवति इत्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राग्भावित्वादस्यास्संख्यायाः ।

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।मासादय इत्यादिर्विज्ञायतइत्यन्त एको ग्रन्थः अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता षष्ठ्यादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । षष्ट्यादेरित्यनेनैवेति । यदि तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः । संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति । नायं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः पर्युदासो ह्ययं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेधः यदि केनचित्प्राप्नोति भवत्येव पूर्वेण च प्राप्नोति प्रसज्यप्रतिषेधेप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते न व्यवहिता ।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।मताविति मत्वर्थ उच्यतइति ।साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः ।

मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि । समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम् अस्तित्वं प्रत्ययार्थः अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थौ मतोरभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अथ वा प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यतएव आचमनादिवत् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्तेऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते ।इहास्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति

षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भादनेकपदसमुदायोयं ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह । अनुकरणशब्दश्चेति । स्वरूपमात्रप्रधान इति । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणास्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं,मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्नादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमान्वृक्षवानिति,तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः

स्वेनानुकार्येण तद्गतिच्छप्रत्ययमिति, तत्रानुकरणशब्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यों हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः अनुकार्यस्य वाह्योर्थो ऽनुकरणास्य तु तदेवानुकार्यम् अत स्वास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभावात्स्यशब्दादीनां लुग भवति, ये चाम्नायशब्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुपशृस्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्ये-

वभादयस्तेप्यनुकरणेषु न भवन्ति, अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्येऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्वमाह । अनेकपदादपीति । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः परप्रसिद्ध्या चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः। न त्वत्र वस्तुतो नेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्यवामीयमिति अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य कप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः

प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः किं पुनरत्र कप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, कप्रत्यय एव, नह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादितिशब्दवत्कप्रत्ययोऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् । केन पुनरिति । सूक्तसाम्नोरेव छो विहित इति प्रश्नः । इदमेवेति । नह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते । विकल्पेन चेति । तत्कथं मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको

लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाकसाहचर्याद्वैदिकोऽध्यायो गृह्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेयग्रन्थविशेषस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च दीर्घंजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादिवैद्यकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

तत्र कुशलः पथः । पथि कुशल इति । आयुककुशलाभ्यां चासेवायामिति सप्तमी कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिशब्देन गमनादिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते, योगश्चायं कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यणोऽपवादः ॥

आकाषादिभ्यः कन् । आकषत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकषः, पुंसि संज्ञायामिति घः, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्तेः यथा निकष इति ये त्वाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकृष्यतेऽस्मिन्निति घञि रूपम् । त्सरुक इति । त्सर छद्मगतौ भृमृशीत्यादिनौणादिक उप्रत्ययः त्सरुः खड्गग्रहणप्रदेशः एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्तार्थं च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

धनहिरण्यात् कामे । काम इच्छेति । कामयिता तु न गृह्यते ऽनभिधानात् ।

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । प्रसितः प्रसक्त इति । षिञ् बन्धने कर्मणि क्तः यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बद्ध इव भवतीत्युपमानादिदमभिधानम् । केशेषु प्रसित इति । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तमी । केशादिरचनायामिति केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते । बहुवचनमित्यादि । स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति,

अद्रवमित्यादिना स्वांगस्य परिभाषितत्वेव स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

उदराट्ठगाद्यूने । आद्यूनो विजिगीषुरिति । दिवो विजिगीषायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । उदरक इति । उदरपरिमार्जनादौ प्रसित उच्यते ।

सस्येन परिजातः । सस्यशब्दो गुणवाचीति । न धान्यवाची अनभिधानात्, केचित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति क्यबन्तं शस्यशब्दं पठन्ति, सस्येनेति

कर्तरि तृतीया, परिगतो जातः परिजातः प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासः समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं तदाह । यो गुणैः संबद्धयो जात इति ।

अंशं हारी । तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो-रित्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं, सत्यम् इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्देशात् ।

तन्त्रादचिरापहृते । तन्यते तन्तवोऽस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवायशलाका,

तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । अचिरापहृत इति । अचिरः कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणिनेति समासः । पंचमी समर्थादिति । अपहृतयोगेऽपादाने पंचमी ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति । किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः अन्नशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थएव कन्प्रत्ययः अन्नशब्दस्योष्णयादेशस्तदाह । यत्रायुधजीविन इत्यादि ।

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।शीतं करोति स शीतक: यश्चोष्णं करोति स उष्णक: किं चात: तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थ:तं च तावश्यं कुरुत इति मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयोर्ग्रहणमिति दर्शयन्नाह । क्रियाविशेषणादिति । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमाना द्वृत्ति:शीतमिव शीतं,मन्दकरणमित्यर्थ: ।शीतं हि मन्दतायुक्तं सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात् एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थ: एवं क्रियाविशेषणा-

भ्यां प्रत्ययः । द्वितीयासमर्थादिति । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवतीति प्रागेवोक्तं, मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ।

अधिकम् । अध्यारूढशब्दस्येति । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । अध्यारूढशब्दस्तूभयार्थ इति । तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । अधिको द्रोणः खार्यामधिका खारी द्रोणेनेति । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्येते तथा दर्शयति । कर्तरि कर्मणि

चाध्यारूढशब्द इति । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि च क्तो विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोप्यंगीकृतसाधनभेदः संगृह्यते, तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा यदा च कर्तरि क्तस्तदा, कर्मणोनभिधानादध्यारूढशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्यारूढो द्रोणः खारिमिति, ग्रामंगत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिक-

भिति च निर्देशात्पंचमीसप्तम्यौ भवत: ।

अनुकाभिकाभीक: कमिता । सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिंगव्यत्यय: अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कन्निपात्यत इत्याह । अनुकामयते ऽनुक इति । अभिकामयतइत्येतद्गम्यमान-त्वान्नोक्तम् ।

पार्श्वेनान्विच्छति । अनृजुरुपाय: पार्श्वमिति । तिर्यगवस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्वदन्योऽप्यनृजुरुपाय एवमुच्यतइत्यर्थ:य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यनर्थाननृजुना

ऽन्विच्छति स पार्श्वकः कुत्सितो मार्गः कुसृतिः जालमानायः ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिकः ।

अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । तृतीयासमर्थाभ्यामिति । निर्देशादेव तृतीया हीयं न पञ्चमी पूर्वेण साहचर्यात् । तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलमिति यथायः शूलं तीक्ष्णं तथान्योपि तीक्ष्ण उपायोयः शूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनमिति । दम्भसाधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च

धारयन्ति । तेनेति । दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वाऽदीधरदित्यर्थः सर्वत्र मुख्यार्थग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः । पूरणप्रत्ययस्य चेति । न तु कनः लुग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसंगात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः पंचमेग्रहणं पंचमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्,

तथा च वार्तिकं, तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो लुग्वाग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पक्षो लक्ष्येत। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति। अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम्। द्विकं ग्रहणमिति। गृहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतेर्ग्रहणशब्द-प्रयोगः द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु नोदाहृतं स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः। चतुष्क

इति । संनियोगशिष्टपरिभाषया डटि निवृत्ते थुकोऽपि निवृत्तिः रेफस्य विसर्जनीयः इदुदुपधस्येति षत्वम् । तावतिथमेति । स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो गृहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम् । नित्यं च लुकं वक्ष्यामीति । षट्क इति । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः पदत्वाज्जश्त्वचर्त्वे, इह यः षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्भिरसौ रूपैर्गृह्णाति, ततः किं संख्यायास्तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति, नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि

प्राप्नोति एकेन रूपेण गृह्णातीति पूरणप्रत्ययस्त्वेकशब्दान्नास्ति तेन ग्रन्थविषय-मेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ।

'स एषां ग्रामणीः' । इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ।

शृंखलमस्य बन्धनं करभे । ननु न शृंखलमात्रेण करभो बद्ध्यते किं तर्हि

रज्वा कीलेन च तस्माच्छृंखलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वुक्तम्, एवं तु वक्तव्यं शृंखलवदस्य संबन्धनं करभे लुक्क मतो रिति, तत्राह । यद्यपीति । अस्तु रज्वादेरपि करणत्वं शृंखलस्यापि करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्वृतेरित्यर्थः ।

उत्क उन्मनाः । उत्कशब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति । साधनं मनः क्रिया गमनम्, उद्गते मनसि वर्तमानादित्यर्थः । तद्धतीति । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः ।उत्सुक उत्कण्ठितः ॥

कालेप्रयोजनाद्रोगे । अर्थलभ्येति । अर्थः सामर्थ्यं तेन लभ्या, तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः प्रयोजने तृतीया, जनितो हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेत्युभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं कथं, योसौ द्वितीयेह्नि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमप्यहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः सत्यं, सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा

स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । द्वितीयेह्नि भव इति ।` सामान्यशब्दस्यापि द्वितीयशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेपि वृत्तेः कालशब्दत्वं किं पुनः कारणं साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थएव भवति कारणवाचिनस्तृतीयासमर्थात्फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थात् नह्येतत्सर्वं सूत्रादारैरुपात्तं तत्राह ।उत्तरसूत्रात्संज्ञाग्रहणमिहानुकृष्यतइति। सिंहावलोकितन्यायेन,यथा सिंहा धावन्तः पृष्ठतोवलोकयन्ते अपर आह । उत्तरसूत्रे

योगविभाग:तदस्मिन्नन्नं प्राये, तत: संज्ञायां यदेतदनुक्रान्तं तत्संज्ञायां द्रष्टव्यमित्यर्थं संज्ञाग्रहणमुभयो: शेष: एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । अन्नमभ्यवहार्यम्, अद्यते स्मेति कृत्वा, गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपा: कृसरस्तिलौदन: तिलदोद इत्यन्ये त्रिबिलोपूपस्त्रिपुट: वटकेभ्य इनिरिति क्नि प्राप्ते वचनं, ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यति तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनिर्भविष्यति न सिद्ध्यति, सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति :

वचनात् ।

'कुल्माषादञ्' । कुल्माषा मुद्गाः ।

श्रोत्रियंश्छन्दोधीते । वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः मुख्यो हि वाक्यार्थः क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्वभूतः श्रोत्रियशब्दस्तु सत्वभूतार्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थेऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यतइत्यर्थः अथ कथमस्मिन्पक्षे स्वरसिद्धिः यावता नकार इद्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गो-

स्ति, मा भूद्व्यापवर्गो नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधारयोयं नश्चासावित्त्व नित् तत्र परत इति । कथमित्यादि । छन्दस: श्रोत्रभावो घन् च प्रत्यय: छान्दस इति न सिद्ध्यति घनाऽणो बाधितत्वात् श्रोत्रभावेन च छन्द: शब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्न: । वाग्रहणमनुवर्तत इति । अपर आह । यश्छन्दोधीते तदर्थं चानुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियशब्द: अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदान्नास्ति बाध्यबाधकत्वमिति ।एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो

भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ । श्राद्धशब्द: कर्मनामधेयमिति । श्रद्धया निष्पाद्यस्य पित्र्यस्य कर्मण: श्राद्धशब्द: संज्ञा श्रद्धास्मिन्नस्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति ण: । तत्साधने च द्रव्यइति । मुख्य श्राद्धस्य भोजनासम्भवात् समानकालग्रहणमिति ।भुजिना समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयक्षणसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाशिनस्तृप्तिशेष-स्तल्लिंग चानुवर्तते तावत्समानकाल: स च प्रायोवृत्त्याऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव

प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः यदा तु कस्य चिद्दुर्बलस्य द्वितीयेप्यह्नि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूदितिः ।

पूर्वादिनिः । पूर्वं गतमनेनेत्यादि । क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ।

सपूर्वाच्च । विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति । तेन सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समासः पूर्वशव्दोवयववचनः

न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते, पकारस्त्वव्यभिचारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिकमिति, एवं च पूर्वशब्दोऽपि तस्यैव विशेषणं विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह ।तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति । सपूर्वादित्यादि । यद्यपि पूर्वशब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम् । कृतपूर्वी कटमिति ।कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रायं प्रयोग उपपादितः । योगद्वयेनेत्यादि । यदि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्ये·

षा परिभाषा न स्यात् पूर्वादिनिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात् व्यपदेशिव-द्भावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः कर्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात्पूर्वादिनिरित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । अत्र पर्यवस्थातृ-

शब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोवस्थातृशब्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्यते भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ।

अनुपद्यन्वेष्टा । पदस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते । अनुपदी गवामिति । पदापेक्षाया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामेव हिरण्यादावन्वेष्ये न भवति, पदाभावात् यदि त्वन्वेष्टशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत, यदि

वा श्रोत्रियवदविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वी कटम् अनुको भार्यामभिको दासीमितिवत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्येऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् । साक्षाच्छब्दोऽव्ययमिति । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पंचम्या अलुक् उदाहरणे चाव्ययानां ममात्रइति टिलोप इति भावः । संज्ञाग्रहणादित्यादि । त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति यश्च ददाति

यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थित: पश्यति तत्र सर्वत्र प्रत्यय: प्राप्नोति, संज्ञा-ग्रहणाद्धनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थ: ।

दौत्रियच् परदौत्रे चिकित्स्य: । दि निवासगत्योरित्यस्माद्यथा-योगमधिकरणादौ ष्ट्रन् दौत्रम् । परदौत्रं जन्मान्तरशरीरमिति । आत्मनो निवासस्थानत्वात्दौत्रं परं च तत्दौत्रं चेति कर्मधारय: तत्र चिकित्स्य: प्रति-कार्योऽपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति ।यदाह । नामृतस्येति । अथ वेति।

समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः। वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः एवमुत्तरयोः। चिकित्स्य इति। कृत्यः शक्यार्थे पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे। सस्यार्थंइति। अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह। परदाराः परक्षेत्रमिति। कर्मणि ष्ट्रन्, क्षेतव्याः गन्तव्याः उपगमनार्हा दाराः क्षेत्रम्। तत्रेति। तस्मिन्विषये। निगृहीतव्यइति। दण्डादिना॥

इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । अन्तोदात्त इति । दैत्रियजित्येतत्साहचर्यात् ।रूढिरेवेति । किमत्र प्रमाणमित्याह तथा चेति । नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति । इन्द्र आत्मेति । कार्यकारणसंघातं प्रतीश्वरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति ।करणेनेति । हेतुगर्भं विशेषणं यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति ।नाकर्तृकमिति इतिकरणो हेतौ, न हि वाश्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्त्तते । इन्द्रेण

दृष्टमिति । दृष्टं ज्ञातं, तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वादः स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्टमित्याह तत्कृतेनेति शुभं कर्म विहितं प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं मिलितं कारणानामुत्पादकम् इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरुपलम्भात् । यथायथमिति । यो यस्य विषयः चक्षुषो रूपं, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि, तद्ग्रहणायेत्यर्थः अन्यथापि कर्तव्येति । तद्यथा इन्द्रेण दुर्जयमिति । प्रत्येकमभिसंबध्यमान इति । हेतुगर्भ

विशेषणं, यस्मात्प्रत्येकमभिसंध्यते तस्मादित्यर्थः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । अस्यास्मिन्निति । प्रत्ययार्थाविति ननु च यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति, यच्च यस्मिन् भवति तस्यापि तद्भवति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरानिर्देशेनैव सिद्धं किमर्थमुभावर्थौ निर्दिश्येते, नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः तथा हि । षष्ठ्यार्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं तेनैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा

अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात् नह्यत्र क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र मत्वर्थीयो भवत्यनभिधानात् तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्देशे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न गृहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान् गोमानित्यादौ न स्याद् उत्पादनप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्योऽत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः देशान्तरगतेऽपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात्, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भावः स्यादेतत् । पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ-वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमब्ग्रहणेन कारकप्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, भवत्वेमधिकरणसंज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यस्वाधिकरणे स्यात्, वृक्षावान्पर्वतो गोमाञ्जनपद इत्यादौ न गौणे पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ न ह्यत्र गौणग्रहणस्य लिंगमस्ति, तस्मादुभयोरपि निर्देशः कर्तव्यः । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । अर्थद्वारेणेति

द्रष्टव्यम् । ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत् न च सत्ता पदार्थों व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यात्वात् । तथाहि । यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्तासमाविष्टमर्थं शव्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्वासत्वप्रतिपादनाय वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्तीति प्रयोगः यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवात्यन्तासतोऽपि

बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्धया विषयीकृत्य तद्वाचिशब्दप्रयोगः तस्माद्बुद्ध्युपारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थों व्यभिचरति तदुक्तं न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति, कस्य चित्पदस्यार्थः सन्नेवं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः इदन्तर्हि प्रयोजनं या सम्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद् भूतभविष्यतोर्या सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्धयोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूत, तेन गावोस्यासन् गावोस्य भवितार

इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगाभाव: । यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवांनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसंग: नैष दोष: । नात्र साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते यदि पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्ते: प्रयोगो न भवति गावोस्य सन्ति गोमानिति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपाधे: प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमानासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगेयथेह

बहुवचनं भवति गावोस्यासन् गावोस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमानासीद्गोमान्भवितेति, तस्मान्नेषां गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते, तत्र वेर्ण्व, वच यद्यपि यो गोमन्स विद्यते गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः यथेश्वरोयमासीद्दरिद्रोयं भविष्यतीति तत्रार्थात्प्रकृत्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना बहिरंगेति नान्तरंगं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा ग्रामं न गच्छतीति तदेवं सम्प्रति सत्तायां

यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यतइति स्थितम् । ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते ततश्च गावोऽस्य गावोऽस्मिन्नित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते नार्थोऽस्तिग्रहणेन न सार्वत्रिकमेतत् । यदा खलु गावोऽस्य नान्यस्य गावोऽस्मिन्नान्यस्मिन्निव्येवं विवक्षा न तदास्तित्वं प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति गावोऽस्य सन्त्य-

नन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् इह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा गावोस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्यान्न भवति, समुदायात्वप्रातिपदिकत्वात् इह तु पंच गावोस्य सन्ति पंचगुः दशगुरिति तद्धितार्थइति द्विगुश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिसंख्यावाचिषु द्विगुर्बाधेत ततश्च तद्धितार्थे विषयभूते विहितेन द्विगुनाऽनुक्तास्तद्धितार्थ इति यथेह तद्धितो भवति द्वैमातुरः पांचनापितिरिति, द्विगोर्लु-

गनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः तस्मात-द्धितार्थ इत्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति तदेवात्र शरणम् । भूमेत्यादि । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भवन्ती-त्यर्थः । बहूना भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् गवमान् बहुत्वं चाभिधानवशा-द्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः वत्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सता कथ्यते कस्य चिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न

कल्पन्तइति, एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति, इह यवमतोभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति जातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति भूमादिग्रहणं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः अतिशायने उदरिणी कन्या संसर्गे संसर्गः संयोगः दण्डो संसक्तदण्ड उच्यते, गृहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तो ग्रन्थः अस्तिविवक्षायामस्तिमानिति तत्र भूमादिष्वस्ति-

विवक्षायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः अस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची नैषोऽस्तेर्लट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्ति-विवक्षायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रेऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपंचमीकप्रकृति-निर्देशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे घनेऽस्तिशब्दो वर्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा

यत्किंचिदस्ति । गुणवचनेभ्य इति । अत्र शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च वर्तमाना गृह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादय: तत्र यद्यप्य भेदोपचारादेव शुक्ल: पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पदो मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसंगाल्लुग्वक्तव्य इति ।

रसादिभ्यश्च । न पूर्वेणैवेति । नशब्दस्य काक्वा प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थ:, नन्वर्थे वा नशब्दो द्रष्टव्य: । अन्ये इति । अत इनिठनावित्यादय:

कथमिति । अन्यनिवृत्यर्थं पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्ध्यतीति भाव: । प्रायिकमिति । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्ति: प्रयोजनमित्यर्थ: । तत: किमित्याह । क्वचिदिति । कथं पुन: प्रायिकत्वमित्याह । इतिकरण इति तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्ति: क्रियते न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तं तदपेक्षायां त्वाह । अथ वेति । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां

प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् ।तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणा इति । आदिशब्देन चक्षुरादिपरिग्रहः ।तेषामेवायं पाठ इति । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते ।रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्यणां गुणानां पाठः । भावयोग इति । भावा रतिहासादयो नाट्यधर्माः भाष्ये तूर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको

वायुरिति दर्शनाद्यथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्यानिष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेक्ष्यते स्ववान् स्वान् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । चूडाल इति । चूडा शिखा न त्वापीडाख्योलंकार: एवं कर्णिकापि न कर्णालंकार: किं तर्हि तत्सदृश: प्राण्यंगविशेष: प्राण्यंगादेव हीष्यते । शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिपाठाल्लचोप्रसंगात्, चूडावान्वृद्ध इति प्रत्युदाहार्यं

प्राप्यंगादिति वक्तव्यमिति । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । चूडालोसीति ।
असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघात: चूडालशब्दात्सु: रुत्वम् अतो रोरप्लुता-
दप्लुतइत्युकार:, स च हलां प्रसंगधर्मत्वादनुदात्त: पूर्वेणाद्गुण: एकादेश उदात्ते-
नोदात्त: तत एङ: पदान्तादतीति पूर्वरूपत्वमेकादेश: तस्य स्वरितो वानुदात्ते
पदादाविति स्वरित: प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति, यद्येवं चूडालआम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात् हे चूडाल आमन्त्रितनिघातो न स्यात्

चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः यदीष्यते वक्तव्योत्र परिहारः अथ नेष्यते प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति ।

सिध्मादिभ्यश्च । अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयत इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चये वर्ततइत्यर्थः तथा च वार्त्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति । न तु प्रत्ययो विकल्प्यतइति ।यथान्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह ।

तस्मादिति । विकल्पार्थेऽन्यतरस्यांग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चाकारान्तेभ्य इनिठनौ स्यातां समुच्चयार्थे प्रकृतो मतुबेव समुच्चीयतइति न दोषः कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोऽत्रार्थो न विकल्पोऽर्थ इति, ज्ञापकात् यदयं पिच्छादींस्तुन्दादीश्च पृथक् पठति, कथं कृत्वा ज्ञापकम् इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मतुबिति, तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योऽपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् कथम् इलचो विकल्पितत्वादिनि ठनौ तयोरपि

विकल्पितत्वान्मतुबिति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः पृथक्पाठाद्विज्ञायते ऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायतइति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच्च मतुप् च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठोर्थवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्यो ऽनकारान्तेभ्योपि इनिठना विष्येते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरन् तदा पिच्छादिभ्योप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, अथ

पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरन् तदा तुन्दादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम् यर्तहि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चित्तु-न्दादिषु तद्यथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या इनुठन्मतुपां सिद्धत्वात् तदिनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्याग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति । पार्ष्णि-धमन्योर्दीर्घश्चेति । पार्ष्णीलः धमनीलः वातदन्तबलललाटानामूङ्चेति । वातादिभ्य

लज् भवति तस्य च लच ऊङागमो भवति वातूल: दन्तूल: बलूल: ललाटूल: ।जटा-घटाकला: क्षेप इति ।एते शब्दा: क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति ।जटाल इत्यादि ।क्षेप इति किं,जटावांस्तापस: ।क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेति । क्षुद्रजन्तुरा नकुलात् उपतापो रोग: ।विपादिकाल इति । पादस्फोटो विपादिका, सिध्मगडुशब्दयोरुपतापार्थ: पाठ: ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । कामवति बलवति चेति । मत्वन्तनिर्देशेन

कामबलशब्दयोरर्शआद्यच्प्रत्ययान्ततां दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यंगविशेषे च रूढौ न कामबलयोस्तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यतइत्यत आह । वृत्तिविषयइति । कुत एवञ् ज्ञायतइत्याह । नह्यत्रेति वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स वृत्तौ नास्तीत्यर्थः यात्वस्ति तं दर्शयति ।वत्सल इति स्नेहवानुच्यतइति । स्नेहो रागः कामः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयतइत्यत्रापि मतुपा भवितव्यमिति शंकामपनयति । न चेति । अनेनैव हेतुना वाक्यमपि न

